

Objectes que parlen: baikar, kaštaun i seltar

Objects that talk: baikar, kaštaun and seltar

És ben conegut que hi ha certs lexemes ibèrics que apareixen exclusivament sobre un determinat tipus d'objecte o suport, cosa que ha comportat que molts autors hagin relacionat semànticament aquests lexemes amb l'objecte, o, si més no, amb l'ús que es va fer de l'objecte (regal, tomba, ofrena...). En aquest treball s'exposen les relacions fins ara proposades, intentant anar més enllà tot exposant possibles relacions lingüístiques externes. La relació entre lexema i objecte habilita a la vegada que es pugui proposar que alguns dels textos on es troben van ser de tipus parlant, tal com va succeir en altres tradicions epigràfiques coetànies.

Mots clau: llengua ibèrica, lexemes, significat, consonants vibrants, objectes parlants.

It is well known that there are certain Iberian lexemes which appear exclusively on a given type of object or medium. This has led many authors to semantically relate these lexemes with the object, or, at least, with the use of such object (gift, tomb, offering...). This study advances the current state of the question and attempts to go further and reveal potential external linguistic relations. The link between lexeme and object also bolsters the thought that certain texts were of a type that were spoken, as is the case of other contemporary epigraphic traditions.

Keywords: Iberian language, lexemes, meaning, rhotic consonants, spoken objects

Determinades tradicions epigràfiques, com la llatina, la grega, l'etrusca, o la venètica, van emprar l'escriptura com un mitjà que conferia vida, d'una manera gairebé màgica, a certs objectes; aquesta mena d'objectes es presentaven al lector amb el pronom personal *jo*, o bé amb la primera persona del present del verb *ser* (*soc*), parlant així directament amb el lector, tot conferint al missatge un format més directe i personal. Es poden incloure en aquesta tradició certes inscripcions ibèriques? Si la resposta fos afirmativa, tindríem un mitjà per a classificar un objecte només amb un fragment d'aquest, en el cas de portar una inscripció d'aquest tipus.

L'objectiu del present treball serà (a) identificar paraules que únicament es fan servir sobre un mateix tipus d'objecte o suport,¹ (b) saber des de quan l'objecte ha sigut emprat i conegut per determinar si l'origen de la paraula pot ser autòcton o al·lòcton, (c) confirmar, en el cas de ser possible, el seu significat amb l'ajut de possibles cognats. Aquest procediment habilita una segona fase en la qual es proposen interpretacions plausibles i poder determinar si ens trobem davant d'objectes parlants. Aquesta tasca passa obligatòriament per un enfocament multidisciplinari del tema.

Encara que és possible llegir les inscripcions ibèriques, aquestes no es poden entendre per una manca de referents com ho serien inscripcions bilingües, i, sobretot, per la manca d'una llengua emparentada amb la ibèrica; ara com ara, les comitacions que mostra amb el basc en l'àmbit fonètic i lèxic no són suficients per a determinar unes correspondències fonètiques que permetessin confirmar una relació genètica, relació que a la vegada facilitaria determinar el significat d'una paraula segons el corresponent cognat en basc. En aquest estat de les coses, l'anàlisi interna dels textos permet deduir, tal com veurem més endavant, el possible significat d'alguns lexemes i morfemes; una vegada identificat l'objecte i el subjecte (no sempre present en l'oració), quedaria identificar el verb; com que les inscripcions on apareix el nom de l'objecte són en certa mesura redundants, es pot justificar aquesta "anomalia" lligant el verb amb l'objecte, tot atribuint al verb una funció implícita segons el tipus d'objecte (reduint d'aquesta manera l'espectre de verbs que poden ser admesos).

Tot seguit s'identifiquen algunes de les possibles paraules emprades en "objectes parlants".

1. baikar 'vas ~ copa'

1.1. En nou casos apareix aquesta paraula, sempre en recipients:

Ref.	Origen	Objecte	Segmentació del text
B.10.1	Aubagnan (Landes, F)	pàtera (plata)	<i>Jbin + baikar</i>
C.21.2	Tivissa (T)	vas (plata)	<i>bade + ire + baikar / sókin + baikar</i>
B.1.1	Nissan (Hérault, F)	copa (ceràmica àtica)	baikar
C.2.9	Ullastret (GI)	copa (ceràmica àtica)	<i>taítolo + baik(a) + eta + bam²</i>
C.7.16*	Cabrera de Mar (B)	tassó (ceràmica ibèrica)	<i>bando^r + en + mi + baikar</i>
C.9.2*	Barcelona (B)	escif (ceràmica àtica)	<i>baikar</i>
Ferrer 2011	Sant Julià de Ramis (GI)	escif (ceràmica àtica)	<i>baikar + eker + ar</i>
Ferrer 2017	desconegut (CS?)	vas (ceràmica ibèrica)	<i>... · baikar + ban</i>
Ferrer 2017	Vilademuls (GI)	vas (ceràmica grisa ibèrica)	<i>J+ti + baikar + mi</i>
Ferrer 2018	Vidreres (GI)	copa (campaniense)	<i>baika³</i>

Figura 1. Dades simplifiades dels contextos on apareix **baikar** (Ferrer 2011: 213; 2017: 229; 2018: 125).

1.2. La progressiva aparició de troballes de recipients amb la paraula **baikar** ha propiciat un consens en considerar aquesta paraula com a apel·latiu; endemés, la funció de substantiu queda reforçada pel context (Ferrer 2017: 230):

Així a la inscripció de la tassa del Turó dels Dos Pins, **bando^r(e) + en + mi + baikar**, s'integra en posició de substantiu un dels esquemes de propietat NP/ND + {(a)r / (e)n} + (mi) + (N) (Ferrer i Jané 2006: Annex 6). Un altre índex positiu del seu ús com a substantiu és la documentació en l'esquema **ire + N** al vas caliciforme de Tivissa (C.21.2).

Pel que fa al significat atribuït, per Panosa (1993a: 311-313; 1993b: 186, 196) estaria relacionat amb el camp semàntic funerari ('difunt', 'tomba'); per Untermann (2001: 624), Gorrochategui (2002: 300) i Orduña (2009: 504), **baikar** tindria un significat relacionat amb els objectes de valor; per Rodríguez Ramos (2002b: 207; 2004: 271; 2005a: 53; 2005b: 34)

2. Lectura corregida per Ferrer (2018: 125), on **baika** porta un sufix **eta**.

3. Proposta de lectura de Ferrer (2018, 125), els signes no presenten l'ordre lineal habitual. L'editor considera que el suport possibilita interpretar que **baikar** conté un morf **-r** que s'empra (o no) en altres paraules.

1. Sense poder incloure paraules que aporten un nombre insuficient d'exemples.

el significat faria referència a un recipient emprat en libacions fetes en rituals funeraris o religiosos; per Pérez Orozco (2009: 572), Joan Ferrer (2011: 213-215; 2018: 130) i Panosa (2015: 82) el significat seria el de 'recipient, vas'.⁴ Més recentment, Noemí Moncunill (2017: 148) ha expressat la seva opinió que **baikar** podria tenir el significat proper a 'ofrena', 'regal', tot comparant-ho amb l'ús del grec δῶπον.

1.3. La paraula **baikar** es relaciona en nou casos amb diversos recipients utilitzats per a contenir líquids. El significat més probable seria, a causa de la grandària, el de 'vas'. L'ús de recipients de ceràmica es remunta com a mínim al cinquè mil·lenni abans de Crist, amb la presència de la ceràmica cardial, i l'ús de recipients fets de closca o fusta és encara més antic.

1.4. Hi ha dos casos en què **baikar** apareix com a únic element (B.1.1 i C.9.2*); per aquest fet existirien paral·lelismes en el món hel·lènic, on la paraula fa referència a l'objecte,⁵ com seria el cas d'un peu de cràtera àtica trobada en el jaciment de Sant Julià de Ramis que porta el text οἰνοχοα[ι] (De Hoz García-Bellido 2014: 175-176).

1.5. Pel que fa a possibles cognats, no n'hi ha hagut o bé no n'ha sobreviscut cap en llengua basca, on per contra sovint s'utilitzen préstecs com *kaiku* 'sanxa, recipient on es posa la llet en munyir-la' (llatí *caucus*), *baso* 'vas' (castellà *vaso*), *gopor* 'tassa' (potser del llatí *cuppa*), *katilu* 'tassa' (latí *catillus*)... Només *ontzi* 'embarcació, nau; recipient, receptacle, vas' seria l'única paraula que no tindria un origen al·lòcton. Si eixamplem el camp semàntic recipient ~ conca, tal com succeeix en el castellà *cuenco* / *cuenca* o el francès *bassin* 'recipient; bassa; àrea més ampla del llit d'un riu; conca fluvial', en aquest cas seria possible relacionar **baikar** amb la paraula castellana d'origen desconegut *vega*, tal com ja es mostrava en Vidal (2012: 47, 50-51):

baikar 'recipiente'

Esta palabra aparece de forma exclusiva sobre recipientes, fundamentalmente los que fueron usados para hacer libaciones: patera de plata (C.21.2), bol (C.7.16), copa de plata (B.10.1), y *kylix* (B.1.1); Untermann (1993), Gorrochategui (2002), y Rodríguez Ramos (2005, 53) han propuesto un significado relacionado con los recipientes. ■ Cabe señalar la similitud fonética con **bhaikha* 'vega, valle', palabra que aceptaría una evolución semántica similar a la del castellano *cuenco* ~ *cuenca*, o a la del catalán *com* 'dornajo' ~ *coma* 'nava'. También cabe remarcar la similitud que existe con el francés *bac* 'barcaza' y *bac* 'recipiente' (reg. *bacrioni* en Paulus Diaconus en *Epitoma Festi*), y vinculado con otras glosas medievales como *bacarium* (s. VIII), o *becario* (s. IX), palabras que pueden vincularse con el actual francés *basse* y *bassin* 'cuenca', o con el occitano

bacha 'abrevadero', *bassa* 'laguna', *bacia*, y *bacin* 'laguna; plato', o con el catalán *baci* 'palangana', *bassa*, *bassal* 'balsa', y *bassi*, *bassia* 'gamella; artesa', o incluso con el castellano *balsa*.

**bhaikha* 'vega, valle'

vega 'vega, valle (uso medieval)', [segons Joan Coromines] es una palabra que se conserva fosilizada en topónimos como Begues y en algunas frases hechas mallorquinas; supuestamente sería una derivación del ibero **ibaika*, y se correspondería con el vasco *ibai* 'valle', e, indirectamente, con *ibar* 'río'. ■ La vocal inicial puede ser epentética, añadida posiblemente para evitar confusiones con *bai* 'sí', cosa que se ve refrendada en la toponimia vasca (p.e. *Baigorri*, lit. 'río-rojo'), y en derivados como *barren* 'ribera'. Como cognados románicos: el mozárabe *baica* 'vega' (que confirmaría su presencia en ibero); y el leonés *veiga* 'vega' (tal vez producto de una mediación del hispanocelta, o por haber mediado el latín hispánico). También se ha señalado como posible cognado el sardo *baccu* / *accu* 'barranco de una montaña', y *acu* 'valle', si bien es más probable un origen en el latín *opacu* 'umbría'; en cambio *bega* 'valle fértil' se documenta en el siglo XII y parece ser prerromano; a estos se les podría añadir el griego βᾶχα 'fosa, cavidad', palabra que no tiene etimología conocida. Hubschmid también relacionó con esta serie el portugués *varzea* y el gallego *barcia* por hacer referencia a llanuras cultivadas (**ibar-ka* > **bark-ena*).

En Vidal 2015: 72 es dona més informació sobre la possible supervivència d'aquesta paraula en la toponímia catalana:

Begues (BLL); doc. *Begas* 928, *Beiges* 972; relacionado [per Joan Coromines] con el castellano *vega* y con el vasco *ibai* 'río' (de hecho **baika* debe considerarse prerromano, reconstruido a partir del cognado portugués *veiga* y del castellano *vega*). Existió un parónimo rosellonés: *Bega* †.

1.6. Pel que fa a una aproximació o interpretació dels textos més complexos, només la inscripció C.7.16* seria la que possibilitaria una anàlisi productiva, ja que només admetria dues interpretacions lògiques; en **bandoř + en + mí + baikar** apareix el NP **bandoř**⁶ seguit del morf **-en** que marca el genitiu o datiu (pel que ens interessa no cal més precisió),⁷ seguit del morf **mí** i la paraula **baikar**. Tenim, doncs, com a úniques interpretacions possibles, 'Bandor + de/per + soc + vas'.⁸

4. Compara l'ibèric **baikar** amb el llatí *pocolom* 'copa; vas per veure' que apareix exclusivament en inscripcions votives pintades en determinada ceràmica etrusca.

5. Normalment acompanyat d'un número que determina quin objecte és dintre d'un lot manufacturat o comprat.

6. Rodríguez Ramos (2014: 123) el relaciona amb el nom del cabdill ilerget *Mandonius* (el segon formant seria **níus**).

7. Vegeu Pérez Orozco (2009: 561-578), entre d'altres.

8. Encara seria possible una lectura alternativa: 'Bandor + de/per + això/aquest (és) + (un) vas'.

2. kaštaun ‘tortera, fusaiola’

2.1. Actualment **kaštaun** o variants apareixen en quatre torteres de les onze que mostren inscripcions.

Ref.	Origen	Objecte	Segmentació del text
D.11.3	Soses (L)	tortera	kaštaun + ban + guřs : (←)
BDHesp GI.13.07	Sant Julià de Ramis (GI)	tortera	kaštauní + ban + mī : oroikaoir :
BDHesp GI.07.02	Vilademuls (GI)	tortera	kaštaun[m] + [ban] : a[--] + de + egiar / bi-urtegeřtigi + ar
C.35.1*	Valls (T)	tortera	íre + kešta(m) n + atar + sú + egiar + sinekun : / baibaibar

Figura 2. Dades simplifiades sobre els contextos en què apareix **kaštaun** (Ferrer 2017: 225).

2.2. Joan Ferrer (2008: 266) identifica **kaštaun** amb un lexema:

En dos dels textos **kaštaun** apareix en l'esquema [N + ((a)r)] + **ban** + (**mī** / **guřs** / NP), esquema que permetria pensar en **kaštaun** com un substantiu com **salir** i **kitar**, que apareixen exclusivament sobre monedes de plata, i pels que s'accepta unànimement que representin plata, moneda de plata o similar, o com **seltar**, que apareix exclusivament sobre esteles funeràries, i s'accepta freqüentment que signifiqui tomba o similar.

Sobre la funció atribuïble, Velaza (2006: 251) proposa que sigui un antropònim; Rodríguez Ramos (2005-2006: 470-471) atribueix a aquest segment una funció equivalent als elements inicials que es troben en les fórmules votives dels vasos de Lliria (**erfiar**, **eríeun**, **abartan**); Moncunill (2007: 209) relaciona **kaštaun** amb l'objecte mateix per ser un terme que només apareix sobre torteres i per estar sufixat per **-ban**; Silgo (2008: 143) accepta la proposta de Moncunill, tot afegint que la semblança entre **kaštaun** i l'arrel irlandesa *cas* ‘tòrcer, girar, tornar’ (però sobretot amb el seu derivat en plural *castai* ‘voltes, torcedures, tornades’), podria estar justificada per ser un préstec;⁹ Joan Ferrer (2008: 266; 2014: 265) també veu semblances en el món cèltic, però d'un altre tipus, així, basant-se en paral·lels gal·loromans proposa vincular **kaštaun** amb *geneta* ‘noia’ i *uimpi* ‘bella’, on **kašt(a)** tindria la funció d'adjectiu (‘jove’, ‘bella’), mentre que **-aun** indicaria el gènere femení.¹⁰

9. També esmenta el basc *txaonda* ‘tortera’ tot assenyalant que *tx-* sol representar el concepte de diminutiu i que usualment substitueix una antiga consonant.

10. Aquesta interpretació la basa en una dada interna de la llengua ibèrica, on l'element (**a**)**un** expressaria el gènere femení de l'element **-(a)unin** de certs noms ibèrics: quan apareix en inscripcions llatines, sempre fa referència a noms femenins com *Galduriaunin* (CIL II, 5922), *Socedeiaunin* (EE 8), o *Bastogaunin* (CIL II, 6144). Cal dir que si l'atribució semàntica de Ferrer fos correcta, es podria relacionar el primer segment de **kaštaun** amb el basc *gazte* ‘jove’.

2.3. El significat més plausible per a **kaštaun** és el de ‘fusaiola’,¹¹ bàsicament es tracta d'un pes que s'afegeix a la part inferior del fus per a perllongar el moviment giratori, això possibilita que es mantingui més temps la tensió del fil, cosa que a la vegada facilita la feina de filar, tot aconseguint endemés una major qualitat de fil. L'ús de torteres es documenta arqueològicament en jaciments occitans des del neolític mitjà (Cultura de Chassey), i continua en el neolític final (Ferrières), calcolític (Fontbouisse), etc. (Castro 1980: 128); a Catalunya, el primer registre de fusaiols es vincula al jaciment calcolític de Bòbila Madurell (Martin 2003: 100).

2.4. Sobre possibles correspondències, en llengua ibèrica va existir la paraula **ustain**, que es pot interpretar pel context i objecte com a ‘pes’, paraula que a la vegada podria relacionar-se amb el basc *uztai* ‘anell, anella’ per la forma de disc perforat que solen tenir els pesos ibèrics (Vidal 2017: 155-156).¹² La similitud fonètica, de funció i de forma entre **kaštaun** i **ustain** podria ser casual o no, el cas és que ara com ara no existeixen els suficients coneixements en prefixos i evolució fonètica per a confirmar-ho o no. Pel que fa concretament a la llengua basca, s'usa la paraula *ardatz* ‘fus; eix’ i el derivat *ardatxu* ‘tortera (de fusta)’, paraules que no semblen tenir cap relació amb la paraula ibèrica i endemés podrien tenir un origen cèltic (a causa del paregut fonètic que presenten amb la forma medieval de l'irlandès *fertas* ‘eix; fus’).¹³ Si s'accepta un cert grau de tolerància en el camp fonètic i semàntic, es pot esmentar la paraula basca *geztera* (dialectal *eztera*, documentada també com *gestera* i *geztera*) ‘esmoladora, pedra de forma cilíndrica o discoïdal per esmolar eines de tall; pedra per moldre’, ‘pedra rotativa (en general)’; aquesta paraula segurament deriva del substantiu *ezten* ‘fibló d'insecte; ullal, clau de serp’ (que per la seva banda ha evolucionat semànticament per a anomenar objectes punxeguts com l'agullada o l'alena), cosa que permet identificar en *geztera* un sufix derivatiu **-(k)ara** / **-(k)era** com el que mostra *haziera* ‘educació, criança’ (*hazi* ‘llavor’ i *hazi* ‘créixer; criar, alimentar’).¹⁴ La relació semàntica i de forma de *geztera* sembla bastant convincent, però s'allunya fonèticament de **kaštaun**; ara bé, *ezten*, per la forma punxeguda que implica, pot assimilar-se amb un tipus de tortera ibèrica, principalment la cònica, que en encaixar-se en la part inferior del fus pot ser comparada amb un fibló o punta (sobretot quan s'observen les fusaiols

11. La paraula *fusaiola* és un tecnicisme usat només en arqueologia i deriva de *fus*; el nom d'ús comú en català és *tortera* (en llatí era *verticillus* i en grec jònic σφονδυλοσ, literalment, ‘vèrtebra’).

12. El pes de Puig Castellar amb la inscripció **ustain + abar + ar + ban** es pot interpretar com ‘pes + desena + de + una’, ja que fa deu vegades el pes d'un **otar**.

13. Aquesta paraula correspon a l'actual irlandès *feársaid* (cognat a la vegada del gal·lès *gwerthyd* i del bretó antic *guersit*), paraules que en última instància provenen de l'arrel indoeuropea **wer-t-* ‘girar’, d'on també provenen paraules com *vertex*, *adversari*, *convertir*, etc.

14. Es podria reconstruir doncs una protoforma **kesten-era*, amb sonorització d'oclusiva inicial i pèrdua de nasal intervocàlica, evolucions ben conegudes en bascologia.

del tipus C de Castro (1980: 138, vegeu l'annex III).¹⁵ Una altra segona alternativa possible seria relacionar **kaštaun** amb el basc *hazta* 'pes, càrrega', ja que una tortera bàsicament és un pes que ajuda a equilibrar i prolongar el gir del fus, en aquest cas, caldria proposar també una antiga **kh-* vascona i entendre que l'ibèric **-un** va ser un sufix derivatiu. En qualsevol cas, tant si fos realment un cognat *hazta* com si ho fos *ezten / geztera*, la bascologia no està capacitada actualment per a respondre si la forma més primitiva va presentar certament una oclusiva (aspirada):

El resultado es que la inicial es la posición de máxima inseguridad para la reconstrucción comparativa (47). [...] Las oclusivas fuertes iniciales se perdieron regularmente (de todos modos, la desaparición de *t-* fue mucho más radical que la de *k-*), salvo en algún caso en que las protegió el carácter expresivo del término: *khe*, *ke* (*e*), *kei* 'humo', *khiño* etc. 'hedor' (ant. **keno*), *t(h)u* 'saliva' y alguno más (vid. 11.12 a) (50). Cuando la sorda inicial latina fue reproducida excepcionalmente por una fuerte vasca, se perdió también¹⁶ (Michelena 1977: 255).

La bascologia, doncs, no és capaç de determinar si l'oclusiva inicial de paraules com *kamarra* 'cranc' (var. *amarra*), *kiñuri* 'oreneta' (var. *enara*), o *gaztigar* 'auró' (var. *astigar*) és primitiva o adventícia. Per una altra banda, fins i tot es podria proposar una tercera opció, que seria relacionar **kaštaun** amb l'arrel indoeuropea **ghasto-* 'asta, perxa, barra', però en aquest cas caldria acceptar una evolució semàntica des de 'fus' a 'conjunt de fus i tortera', per finalment designar exclusivament la tortera.¹⁷

2.5. Hi ha dues frases on apareix **kaštaun** que són massa complexes per a proposar una interpretació amb les dades actualment disponibles; pel que fa a la inscripció D.11.3, faltaria saber quin significat concret pot tenir **guřs**, ara com ara desconegut; només la inscripció trobada a Sant Julià de Ramis admetria una aproximació parcial en el cas d'acceptar que **ban** va tenir la funció de numeral i/o d'article indefinit, tot depenent del context (vegeu p. e. Ferrer 2006: 147-148): 'tortera + una + soc',¹⁸ deixant suposar així

15. Possiblement es podria relacionar o incloure en aquest grup el basc *gezi* 'fletxa', si bé se sol considerar préstec del celta **gayso-* 'llança' (Matasovic 2009: 154); en tot cas seria un préstec inusual, ja que la paraula basca mostraria una simplificació anormal del diftong i una presència inesperada del sufix basc *-i* (que forma adjectius com ara de *gor* 'cru', *gorri* 'vermell'). L'arrel cèltica també presenta el problema de necessitar a la vegada un origen germànic pel vocalisme que mostra el diftong (per exemple, l'actual anglès *goad* escrit *gad* en l'edat mitjana 'punta; punta de llança; punta de fletxa; agullada, perxa punxeguda per conduir els caps de bestiar'), el problema, però, és que l'arrel germànica seria **gaido*, amb consonant dental sonora.

16. Alguns exemples: (*h*)*abia*, mer. *afia*, dial. centrals *kabia*, *kafia* 'niu' (llatí *cavea*); lab. *hardo*, a.-nav. *kardo* 'esca' (llatí *carduus*); sal. *ua*, sul. *khiña* 'bressol', etc. (castellà *cuna*); guip. *amaña* 'llit de pastors' (arag. *cameña*), etc.

17. La direcció i/o l'origen d'aquest hipotètic préstec no estaria assegurada, ja que l'arrel indoeuropea només es troba en llengües itàliques, cèltiques i germàniques: podria ser un préstec del substrat neolític preindoeuropeu.

18. Una interpretació alternativa 'tortera + això / aquesta + una' no seria viable per l'ús de pronom + article indefinit o bé pronom demostratiu + article indefinit, excepte si **ban** +

que la segona part de la frase **oroikaor** tindria un sentit lúdic ('giro i giro', 'no m'aturo', etc.).¹⁹

3. seltar 'estela funerària, làpida'

3.1. El món ibèric ens ha proporcionat una gran diversitat d'esteles (amb inscripció o sense), però només en sis casos apareix el lexema **seltar**.²⁰

Ref.	Origen	Objecte	Segmentació del text
E.10.1	Cretes (TE)	estela decorada	kalun + seltar ²¹
F.5.1	Cabanes (CS)	estela	iltirbikis / en seltar / mí
X.0.1	Càller (Sardenya)	estela	seřtu/nsořs/e + en + se/ltar + m[i] ²²
D.13.1	Casp (Z)	estela figurada	ořortarban + en / siltar + iaribeř / ar + iřetar / a
*E.14.1	Mas de Barberán (Noguera, CS)	estela	seltar + ban + mí / bas[to]berun + en + [m]i / bas-tobasor + en + mí / [.]babe[.]berbe[.] / mí
F.14.1	Sinarcas (TE)	estela	VskeIISL / baisetas + iltut-as + eba[ne]/n + mí seltar + ban + mí + [.]berbe-inar + iekia/[r] + mí + katuekař + koloite / kař + iekiar + seltar + ban / mí + basi-balkar + mbar mí

Figura 3. Dades simplifiades dels contextos on apareix **seltar**.

mí s'ha d'interpretar com un compost del tipus *ipsu-hoc* 'això' o *eccu-ille* 'aquell' en llatí, o *this one* 'aquest d'aquí' en anglès, possibilitat reforçada pel fet que en tres casos segurs on apareix aquest segment siguin objectes: C.4.2 (tortera), F.14.1 i E.14.2 (esteles). Una altra alternativa seria emprar **ban** com a pronom determinat 'això' i **mí** com la conjugació en tercera persona del verb ser ('és'); en aquest cas, es podria comparar llavors amb el basc *bai* 'sí' en cas de provenir d'un antic **ban+nai* (l'adverbi d'afirmar anglès *yes* té aquest origen, 'així sigui ~ això és').

19. Moncunill (2007: 261) assenyala la similitud amb el començament del segment **oroikařtoretaitor** (B.1.373.5).

20. O set si la paraula **keltar** de l'estela actualment desapareguda de Fraga (D.10.1) és el producte d'una lectura deficiente, tal com ja va passar amb l'estela de Cretes, editada per Hübner (1893: 151-152), qui va prendre com a referència els dibuixos d'Hernández Sanahuja i de Lorichs: la seva lectura fou *caluSceldr*. Per una altra banda s'ha exclòs el plom G.10.1 trobat a Gandia (sense context arqueològic) per diferir en el tipus de material i en el tipus de erra emprada en la seqüència **seltařsanbaiař**.

21. Una segmentació **kalu + n + seltar** (amb sufix **-en**) seria menys segura, ja que aquest NP el trobem amb nasal a *Tannegaldunnis* (CIL II, 4040), i amb vibrant complementària a *Galduriaunin* (CIL II, 5922).

22. Segons lectura de Moncunill (2017).

3.2. Des de mitjans del segle passat, quan ja es van poder llegir correctament les inscripcions ibèriques, la majoria d'autors han assumit que **seltar** està en certa mesura relacionat amb el món funerari, sobretot per aparèixer només en esteles funeràries. Per a Gómez-Moreno (1949: 278) tenia aparença de complement personal; per a Beltrán Martínez (1953: 500) es podia relacionar amb el basc *seldor* 'carbonera, pila de llenya per a fer carbó', significat que relacionava amb la pràctica ibèrica de la incineració, i va proposar una evolució semàntica a 'tomba' en ibèric; Antonio Tovar (1959: 47; 1961: 58; 1979: 482) va acceptar aquesta proposta; el bascòleg Luis Michelena (1961: 22; 1977: 354-358) va exposar les dificultats que hi hauria per acceptar la proposta de Beltrán, ja que seria molt difícil reconèixer quina és la variant més primitiva (*zendor*, *sendor* 'feix; càrrega', *txendor*, *txondor*, *txondar*, *txoldor*); Javier De Hoz (1981: 58; 1983: 366, 385, 387-388) va aportar els possibles paral·lelismes existents en inscripcions funeràries gregues i romanes ('salve', 'tomba', 'jeu', 'estela', etc.); el paleohispanista Jürgen Untermann (1984b: 113; 1990: 586) va suposar que el significat més raonable seria el de 'tomba' o similar; Siles (1985: 294) considera que es pot tractar d'un nom personal; Francisco Esteve (1989: 103-115) es basa en el context per a deduir que el significat és el de 'sepultura'; per a l'iberista Luis Silgo (1994: 232) el context fa pensar que **seltar** deu significar 'tomba'; Javier Velaza (1996a: 55) reconeix la possibilitat que sigui la paraula ibèrica per tomba, però a la vegada adverteix que els exemples romans de la mateixa època no acostumen a esmentar-la; Antonio Tolosa Leal (1996-1997) accepta que el significat sigui el de 'tomba', però ho relaciona amb la paraula basca *zilo*, *zulo* 'forat' (amb reducció del grup consonàntic *ld > l*, caiguda de vibrant final i canvi vocàlic);²³ el bascòleg francès Hector Iglesias (2000: 167-180) proposa que **seltar** tingui com a cognat basc la paraula reconstruïda **zel(h)ar*, paraula que extreu del cognom basc *Harit(s)chel(h)ar*, on *Harits-* correspon al basc *haritz* 'roure' i *-chelar* a un suposat derivat de *zelai* 'camp' (l'autor aporta exemples de reducció de *ld > l* i de l'alternança del sufix *-i* per *-r*, com passa en *ibar* 'vall' / *ibai* 'riu'), l'autor acaba proposant una evolució semàntica des de 'camp' a 'terra, sòl', a 'lloc d'enterrament', i finalment a 'sepultura';²⁴ Luis Silgo (2001: 19; 2005: 239; 2016: 533) defensa i eixampla la proposta de Tolosa Leal afegint un cognat català

23. Quedaria sense resoldre el canvi *a > o*, però la dificultat més gran per a acceptar que *zilo* sigui cognat de **seltar** és que *zulo* seria la variant més antiga, ja que tindria cognats en castellà (*tollo* 'hoyo en la tierra donde se ocultan los cazadores; charco') i en occità (*tolh* 'toll'), que són paraules de possible origen celta (gal·lès *twll*, bretó *toull*, irlandès *toll*); el cognat basc necessitaria una evolució que hauria passat per l'ús d'una dental /th-/ tal com per exemple hauria succeït amb el nom de la raça cantàbrica de cavalls que Plini (*H.N.* III, 42, 67) va anomenar *thieldoni*, ja que en basc existeix la paraula *zaldi* 'cavall'.

24. Les dificultats semàntiques són evidents, endemés, s'ha d'afegir la inseguretat sobre si la segmentació correcta de *Haritschel* és la que proposa l'autor o hauria de ser una altra (p. e. *Haritsch-elar*); també s'ha de tenir en compte que no sigui un derivat de *haritz-ale* 'aglà'.

(*saió* o *celló*, que a la vegada és cognat del francès *sillon*); Rodríguez Ramos (2002b: 208) no descarta fins i tot que **seltar** sigui un préstec del llatí *stela*,²⁵ Pérez Orozco (2007) accepta la relació de **seltar** amb el món funerari, tot proposant com a cognat basc *zildar* 'butllofa en la pell del bestiar provocada per una larva', *zaldar* 'pústula', *zelder* 'pústula' i altres variants dialectals com *zoldar* o *zeldor* (la relació amb l'ibèric **zeldar* comportaria una evolució semàntica que passaria de 'bony' a 'túmulo', posant com a exemples les paraules *túmulo*, *tomba* i *tumor*, ja que comparteixen la mateixa arrel);²⁶ finalment, Noemí Moncunill (2007: 279) accepta la identificació de **seltar** amb el mateix suport:

Terme que apareix exclusivament en textos funeraris i que pot integrar-se en una estructura NP-en **seltar**, de manera que podria denominar l'objecte posseït pel nom personal precedent. En alguns casos, d'altra banda, apareix sufixat amb **-mí** o amb **-ban-mí**, constituint una seqüència **seltar-(ban)-mí**. Tenint en compte tot això, és molt probable que aquesta paraula faci referència directa al suport sobre el qual es troba inscrita, és a dir, al monument funerari.

3.3. Pel que fa a l'ús (i coneixença) d'esteles funeràries, es poden esmentar primer les que daten del bronze final (López Cachero 2008: 155).²⁷

Otro fenómeno interesante son las estelas que se suelen colocar en la parte superior de los túmulos. Estos elementos funcionan como auténticos sistemas de señalización y, por tanto, permiten la identificación de las tumbas y de sus difuntos hasta tal punto que en ocasiones adquieren formas perfectamente definidas. Probablemente, su colocación en una posición preeminente del túmulo debió tratarse de un fenómeno más generalizado de lo que en principio se ha podido documentar. Los modelos más sencillos son simples piedras colocadas en una posición centrada o en el anillo exterior del túmulo y que destacan por un tamaño mayor al resto de elementos líticos que componen el túmulo, así como por presentar una forma más estilizada o como mínimo apuntada. Esto sucede en el caso de La Colomina donde ha sido posible identificar diversos casos en una posición original centrada (Ferrández *et al.* 1991a: 129), igual que también parece suceder en Els Castelletes II (Royo 1994/96: 101), La Vall de la Clamor (Colet, Lafuente y GIP 2005: 169), Arihouat y Saint-Tritons (López y Pons 1996: 118), mientras que otras necrópolis encontramos

25. L'ús d'esteles en territori ibèric és anterior a la presència romana, fet que no reforçaria aquesta possibilitat, endemés, la paraula *stela* és préstec del grec *στειλε* i cap inscripció llatina del *CIL* la inclou (es prefereixen paraules pròpies com *monumentum* o *lapis*).

26. Encara que l'evolució semàntica sigui irreprotxable, res asseguraria que sigui *zildar* la forma més primitiva o original, de fet, si s'inclou *azaldor* 'inflamació del dit; crosta (dialectal)' quedaria ben palès el problema d'aquesta elecció: aparentment seria un derivat de la paraula *azal* 'escorça, closca; pell'. De fet es podrien afegir més paraules relacionades amb *zildar* com *zarakar* 'crosta', *zolda* 'brutícia; caspa', *zuldar* 'gra, pústula', etc.

27. Fins a un cert punt es podrien considerar esteles els menhirs erigits en el calcolític per haver tingut una funció i composició similars, sobretot els menhirs antropomorfs: Ca l'Estrada (Canovelles), Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès), Reguers de Seró (Artesa de Segre) i exemples similars (vegeu Moya, Martínez, López 2010: 11-41, també Martínez 2011: 81).

estelas situadas en las esquinas o laterales del anillo exterior de algunos túmulos rectangulares como en Castellet II (Royo 1994/96: 101), La Codera (Montón 2001: 22) o Roques de Sant Formatge (Colet, Gené y GIP 2005: 158). En cambio, en otros contextos incluso descubrimos formas de señalización morfológicamente mucho mejor definidas, los denominados cipos, que, en ocasiones, reproducen esquemáticamente una parte de la figura humana, generalmente la cabeza o el rostro, tal y como sucede en los conocidos casos de Castellet II (Royo 1994-96: 101), La Pedrera (Maya 1977: 111), Roques de Sant Formatge (Colet, Gené y GIP 2005), La Codera (Montón 2001: 22) o El Coll del Moro (Rafel 1989: 60-62). Excepcionalmente, algunos autores han valorado la posibilidad de que también existieran estelas realizadas con madera (Molist *et al.* 1986: 37).²⁸

Una exposició similar la trobem en el treball de De Hoz García-Bellido (2014: 46-47):

En el extremo opuesto de la Península, en el cuadrante noreste, destaca la aparición de estelas en distintas necrópolis de los Campos de Urnas, como la de Els Castellet II de Mequinenza (Zaragoza), donde se localizó un conjunto de estelas y cipos, trabajados o no, y en un caso con morfología seguramente antropomorfa (Royo, 1994, figs. 2, 5 a 7). Parece constatar en este ámbito cultural, alrededor del 1000-900 a.C., una generalización del uso de estelas, tradición que pervivirá desde estas fechas en adelante hasta momentos históricos. En efecto, diversas necrópolis con fases de estas cronologías antiguas han erigido estelas sobre sus tumbas. Y en este sentido la provincia de Lérida ha sido rica en hallazgos. En las necrópolis de Pedrós en Serós y La Colomina de Gerb (La Noguera), se documentaron sencillas lajas o losas sobre túmulos, con dataciones que oscilan entre el 850 y el 650 a. C. (Maya, Díez-Coronel y Pujol, 1975; Ferrández, Lafuente, López y Plans, 1991). También en la necrópolis de Roques de San Formatge de Serós, en el camino de entrada al valle del Ebro desde el sur de Francia, apareció una losa pétreo, posible estela, sobre la tumba G-280 (Pita y Díez-Coronel, 1968, 21, fig. 23 y 24). Otra pieza que ha sido considerada más reciente en relación a la serie prehistórica del noreste es la estela antropomorfa hallada en la necrópolis de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer) del siglo VII a. C., que tiene una fase atribuida a los Campos de Urnas.

La tradició d'erigir esteles en el nord-est continuarà durant tota l'edat del ferro, tot incorporant-hi elements iconogràfics i epigràfics (vegeu l'annex I). És precisament en aquesta època quan aquesta tradició arriba al sud-est peninsular, ja en plena edat del ferro, i n'és el millor exemple l'estela d'Altea la Vella (Morote 1981: 417-445), on hi ha representada una silueta humana esquematitzada que porta un ganivet afalcatat i una espasa d'antenes (datada del segle v aC segons els objectes trobats en la tomba); potser també els pilars-esteles del sud-est peninsular, erigits entre mitjans del segle v i mitjans del iv aC (De Hoz García-Bellido 2014: 423), podrien considerar-se com

28. D'aquest mateix període, o del bronze mitjà, deu ser l'estela de Preixana: encara que el cos del personatge és una silueta simplificada, es pot observar perfectament un tipus d'espasa utilitzada en l'edat del bronze (Badias 2013: 115-130).

monumentalitzacions o evolucions sofisticades de les esteles funeràries més simples, però que incorporen gustos i tècniques rebudes de la Mediterrània oriental (De Hoz García-Bellido 2014: 345-372).

3.4. L'ús de la paraula *estela* sobre esteles el tenim documentat en les dues grans cultures que van dominar l'antiga Mediterrània; els fenicis van usar la paraula *mṣbt* / *mšbt* en el mateix nucli de la cultura púnica,²⁹ així com en l'extrem occidental de la seva àrea d'influència, tal com seria el cas de l'estela recentment trobada a Lisboa (Neto *et al.* 2016: 123-128);³⁰ en el món hel·lènic, l'erectió d'esteles funeràries va precedir l'ús de l'escriptura i en conseqüència el mateix ús de la paraula *στήλη*: "Plain stone *stelai* erected over graves have been found in the Kerameikos, and elsewhere in Greece, from the Geometric period onwards, the most complete inscribed series being those from Thera" (Jeffery 1990: 71).³¹ L'ús d'esteles funeràries amb inscripció es va eixamplar geogràficament amb l'expansió de la cultura hel·lènica: "El término *στήλη*, propio sobre todo de los decretos, aparece en inscripciones funerarias de Caria y zonas del interior de Asia Menor, en el Danubio oriental, en Panópolis en Egipto, en Siria, y en inscripciones cristianas en general" (De Hoz García-Bellido 2014: 208). En època romana es pot observar com moltes esteles funeràries van incloure inscripcions on s'esmenta el suport amb les paraules *monumentum* o *lapis* (només en la Hispània romana hi ha desenes d'exemples en el *Corpus Inscriptionum Latinarum II*: 617, 2403, 5191, 5708, 5712, 5717, etc.). No és gens clar si el terme etrusc *suthi*, que apareix únicament en inscripcions funeràries, es refereix al conjunt de la tomba o bé només a la làpida. Un problema similar el tenim amb el mot lepòntic *pala*, ja que tan sols apareix en esteles funeràries i sovint és l'únic lexema que acompanya el nom del difunt en datiu (Solinas 2015: 187-198).³²

29. Com per exemple les esteles 60, 61, i 62 trobades prop de Tir (vegeu Sader 2005: 80-83).

30. Com a curiositat la paraula fenícia té com a cognat hebreu *מַצְבָּה*, *massēbāh* o *matzevah* 'pilar; estela funerària'. Els fenicis també van fer servir les paraules *qbr* 'tomba, sepulcre', *nšb* 'estela' i *bn* 'pedra, làpida' en altres esteles (Février 1996: 87; Ribichini 2003: 259-278).

31. Alguns exemples d'esteles funeràries amb la paraula *στήλη* es poden trobar en les figures 2,8 i 4,31 i daten dels segles VII i V a. C.

32. Preval en tot cas la interpretació de 'pedra' o 'làpida funerària', relacionat a la vegada amb la paraula reto-romanxa *pala* 'pala, pendent fort en una muntanya'. No hi ha consens sobre si es tracta d'un mot d'origen preindoeuropeu o bé indoeuropeu paracèltic, però en qualsevol cas, s'hauria de tenir en compte que de l'arrel indoeuropea **pel(i)s* deriva l'irlandès antic *all* < **fallo* 'penya-segat' (el protocelta va perdre **p-* inicial indoeuropea), també l'antic noruec *fjall* 'muntanya', l'anglès *fell* 'muntanya rocallosa', l'alemany *fels* 'roc' (el protogermànic va passar les oclusives IE a fricatives, cosa que va afectar **p-*, fet que demostraria que el francès *falaise* 'penya-segat' seria un préstec franc); també deriva de la mateixa arrel indoeuropea el grec antic *πέλλα* 'pedra'. L'irlandès *ail* 'roca; làpida funerària' provindria del protocelta **fales*. Fins a un cert punt, es pot sospitar que hi ha hagut un cert grau de contaminació o encreuament amb el català *balç*, l'italià *balza* 'penya-segat', el mallorquí *mall(a)* 'roca d'un cim', l'albanès *mal* 'muntanya', el castellà *farallón*... i sobretot amb el català *palet*, sent el cognat occità *palet* 'pèira o peça de metal planièira e redonda

3.5. Si **seltar** pot tenir un significat idèntic o proper al d'estela funerària o làpida, en aquest cas es pot proposar un possible cognat basc: *hilarri* 'tomba, sepultura; làpida; llosa d'una tomba', paraula composta per *hil* 'morir; matar; mort (adjectiu); mort (substantiu)' + *harri* 'pedra';³³ encara que la relació semàntica seria gairebé perfecta, per tal de relacionar **seltar** amb *hilarri* caldria primer mostrar exemples en què el basc va aspirar sibilants, després demostrar que l'ibèric **It** es correspon a la *ela* basca, que /h/ en *harri* és relativament recent (o no etimològica), que la **r** de **seltar** pot correspondre a la vibrant múltiple, i que el basc ha afegit *-i* en la paraula *harri*; si la relació fos verificable, en aquest cas es podria reconstruir per una banda la paraula ibèrica ***sel(t)** 'mort', mentre que per l'altra sabríem que en alguns casos **ar** no seria marca de genitiu sinó que es correspondria al significat de 'pedra'.³⁴

3.5.1. La bascologia reconeix una pèrdua ocasional de sibilants (Michelena 1977: 292-294), i si certament moltes són provocades per dissimilacions, la resta de pèrdues queden encara inexplicades. Per a aprofundir en possibles casos de paraules basques que han perdut sibilant però que l'han mantingut altres llengües, o com moltes paraules basques amb /z-/ podrien ser el producte de préstecs o metàtesis, o com sembla haver-hi casos en què es conservaria dialectalment la sibilant original, consulteu l'annex II. Pel que fa a des de quan pot haver començat a perdre sibilants la llengua basca, hom pot deduir que es tractaria d'una tendència bastant antiga si s'accepta que el teònim *Helasse* (*HEp* 1, 1989, 13, trobat en la localitat alabesa de Miñano Mayor) és una variant, tal com

utilitzada dins d'unes jòcs, cosa que evidenciaria millor aquests encreuaments semàntics.

33. La paraula *hilarri* té com a variants dialectals *illari* (AN), *hilharri* (L, BN, S) i *illarri* (BN). El primer formant del compost, *hil*, apareix en altres paraules compostes com *hiliki* 'carronya' (+ *ki* 'carn'), *hilerri* 'cementiri' (+ *herri* 'poble') o *ilor* 'avortament' (+ *haur* 'criatura'); per proximitat semàntica i fonètica, també podria aparèixer en *ilun* 'fosc, obscur' (*hil* + *dun*?), *eri* 'malalt; mal, malaltia' (*hil* 'mort' + sufix adjectivador *-i* amb el conegut canvi de *l* per *r* en posició intervocàlica), i ja com a derivats de la paraula *hil* o *eri* / *hel-* hi hauria **helbar* > *herbal* 'dèbil, malaltís', *elbar* 'invàlid', *helde* 'epidèmia, plaga', *helgaitz* 'febre', *elgar* 'febre', *elgorri* 'xarampió'; igualment és possible que *herio* 'mort' i *ero* 'matar' tinguin relació amb aquest grup; pel que fa a *harri*, apareix en segona posició en altres paraules com *uharri*, *ugarri* 'escull; còdol de riu' (format amb *ur* 'aigua'), *haztarri* 'pesa' (amb *hazta* 'pes'), *galarri* 'mola' (amb *gari* / *gal-* 'blat'), *zedarri* 'fita de terme', *mugarri* 'fita de terme' (amb *muga* 'límit, frontera'), o *suharri*, *sutarri* 'pedra foguera' (amb *su* 'foc'). La formació de compostos que inclouen la paraula 'pedra' en làpides o esteles no és exclusiva del basc: les paraules angleses *tombstone* i *gravestone* estan formades per una paraula que té el significat de 'tomba, sepultura' seguida de la paraula *stone* 'pedra'; altres exemples són l'alemany *grabstein* o el llatí *lapis*; de fet, el mateix grec *στῆλε* fa referència indirecta a una pedra, ja que es pot traduir com 'erigida'.

34. La paraula *hilarri* no seria exactament la correspondència que va demanar Michelena (1977: 335): "No nos interesa demasiado la cuestión de cuál pudiera ser la traducción más exacta de ib. **seldar** 'cippus, monumentum, uel sim' [...] La correspondencia vasca de **seltar** sería **selar* o bien **zelar* (o, si se prefiere, **sel(h)ar*, etc., con aspiración intercalar en algunos dialectos), ya que no están establecidas las correspondencias que unen, siquiera sea en préstamos, ib. **ś**, **s** y vasc. *s*, *z*, sibilantes sordas ápico-alveolar y predorsal, respectivamente".

ja ho va suggerir Gorrochategui (1984), del teònim trobat prop d'una capella dedicada a sant Jordi (en el municipi navarrès de Barbarin): *Stelaïtse* (*HEp* 4, 1994, 572) / *Selaïtse* (*HEp* 4, 1994, 573).

3.5.1.1. La pèrdua, o el pas intermedi, d'aspirar consonants sibilants és bastant comuna en el marc lingüístic indoeuropeu, com per exemple en el grec *hepta* 'set', el persa *hafta* 'set', el bretó *halen* 'sal', o el gal·lès *huddygl* 'sutge', etc. Fins i tot, s'ha arribat a proposar per a la llengua ibèrica un fenomen similar, però d'àmbit regional (Ballester 2009: 30-31):

Por otra parte, están también los eventuales testimonios de levisimo valor indiciario a favor de una fonotípica evolución [s > h > 0], a la *griega*, es decir, en posición inicial en territorio peninsular, especialmente en ámbito ibérico —tipo *Sedetanoi* (Strab. 3,4,14) y *Edetanoi* (Ptol. *geogr.* 2,6,62)— con, entre otras, la importante objeción de que, como quedó sugerido, siempre podría adscribirse al influjo helénico. En ese sentido resulta también tentador relacionar *SVISETAR-TEN* (C.I.L. I 709) con *VISERADIN* (C.I.L. II 4450), máxime teniendo en cuenta la excepcionalidad de esa /ui/ inicial en ibérico, si bien aquí siempre queda la mucha mejor posibilidad de relacionar *VISER-* con unos OISOR (F.13.13,36 y F.13.36).

3.5.1.2. Una vegada oberta la possibilitat que el basc *hil* provinguí d'un antic **zil*, restaria rebatre la possibilitat que exposa Lakarra (2018: 120-121), sobre que l'origen de la paraula *hil* sigui **khil* (en poder ser relacionada amb *kikil* 'acoquinat, ajupit, encongít', *kukil* 'acoquinat', i *kikil egin* 'tremolar de fred'); el cas és que aquestes paraules poden tenir un origen alternatiu més versemblant: un és que fossin variants de la paraula *kukulu*, *kikilu* 'tany, brot central de les plantes', aparent préstec del llatí *cucullu* 'punta', del qual sorgeixen paraules que fan referència a una grandària menor com *kikil* 'flor del blat de moro', *kikila* 'dit petit', o *kikin* 'xiquet'; l'altra possibilitat és que aquest grup provinguí de la formació expressiva *kili*, *kili kili* 'pessigolles' (d'on semblen provenir paraules que fan referència a moviments espasmòdics o alterats com *kil-kil* 'onomatopeia que expressa calfreds', *kika* 'sanglot', *kilika* 'primmirat, susceptible; poc estable, insegur', *kili-kola* 'solt, mal subjectat', *kilin-kolun* 'gronxant, trontollant', *kuluxka* 'caboteig, capcinada', *kilin-kalan* 'caminar amb poques forces, com malalt'); una tercera possibilitat seria que *kikil* / *kukil* provinguin de *kuku* 'a la gatzoneta, ajupit' (d'on segurament provenen altres paraules que fan referència a una posició encongida com *kukutu* 'cobrir, tapar; amagar, ocultar', *kukulumuxu* 'a la gatzoneta, arrupit', o *kukurio* 'a la gatzoneta, arrupit').

3.5.2. La seqüència ibèrica **-It-** correspon en alfabet llatí a una o dues eles; per exemple, el formant d'antropònims **iltur** es transcriu diferent en *Illurtibas* i *Bodonilur* (o **ilti** en *Nesille* i *Lacerilis*); en l'alfabet ibero grec **-It-** correspon a **-ld-** (**iltun** = *ildun*). Com que el signari ibèric ja disposava d'una **l** hereva de la *lambda* grega, se suposa que **-It-** expressaria un altre tipus de consonant líquida; aquesta mena de *L fortis* seria, segons Schmoll (1956: 311), una consonant lateral retroflexa, solució que encara es pot mantenir en l'actualitat. Pel que fa a la llengua basca, les antigues eles intervocàliques van passar a vibrants

(rotacisme), evolució que es pot observar perfectament en préstecs llatins com *goru* (de *colum*) o *zeru* (de *caelum*); per una altra banda, els préstecs llatins amb *ela* geminada van ser adaptats amb una lateral simple: *ballaena* > *balea*, *catillus* > *gatil*, *cepulla* > *gipula*, *castellu* > *gaztelu*, *cella* > *gela*, etc.; això ha permès a la bascologia proposar que el basc antic va posseir dues consonants laterals diferenciades segons la intensitat d'articulació (*/l/ *lenis* i */L/ *fortis*), laterals que, segons les regles fonotàctiques, sempre van ser *L fortis* quan eren en final de paraula, fet que garanteix que la paraula *hil* provinguí d'una protoforma **hiL*, fent alhora més fàcil la comparació entre el basc *hilarri* i **seltar** – **siltar**.³⁵ Un possible cognat que es pot aportar com a prova d'aquesta evolució és el vasco **ilun* 'ciutat', que sobrevisqué en *Lumbier* (l'antiga ciutat dels *Ilumberitani* de Plini, format segurament amb *berri* 'nova'), i en Pamplona (l'antiga *Pompaelo* 'Ciutat de Pompeu' segons Estrabó, que és l'actual *Iruña* dels navarresos bascofons); aquest **ilun* es pot relacionar amb la paraula ibèrica **iltur**, **iltun** que retrobem en les antigues *Iluro* llatinitzades (Alora, Màlaga; Alarona, despoblat prop de Mataró; Oloron, comarca del Bearn), i que sembla una aparent variant o derivat de l'ibèric **iltir**, **ilti**- 'ciutat' (v. Untermann 1990: 187; Pérez 2001), paraula que a la vegada es correspon amb el basc *iri* 'vila' (encara que el cognat basc paradoxalment presenta una vibració).

3.5.3. La proposta de relacionar **seltar** amb *hilarri* hauria d'explicar satisfactòriament la diferència consonàntica entre el basc *harri* 'pedra', i el que hauria de ser el seu cognat ibèric, sense començament aspirat, **ar**. És un fet reconegut que l'aspirada en basc crea nombrosos interrogants, problemàtica que resumeix breument Egurtzegi (2014: 65): "The aspirate /h/ has historically been a troublesome segment within the field of the Basque historical linguistics." Aquesta problemàtica ha sigut recentment objecte de diversos estudis (com ara Igartua 2006, 2008, 2015 o Egurtzegi 2014); de fet, aquesta situació és tan enrevessada que no permet a la bascologia garantir l'antiguitat o patrimonialitat de les consonants aspirades, cosa que ja va reconèixer Michelena (1977: 209): "cuando la etimología de la palabra vasca es desconocida, no se puede pasar de una simple opinión acerca del carácter primario o adventicio de la aspiración." En qualsevol

35. Segons es pot observar en D.13.1, va existir una variant amb **i** (**siltar**), mostrant un tancament vocàlic que no és infreqüent en el corpus ibèric: va ser un tret dialectal?, una evolució fonètica en curs?, va existir un fonema vocàlic de difícil assignació gràfica?; aquesta problemàtica ja la van analitzar Untermann (1990: 501-505), Velaza (1991: 476) i Quintanilla (1993: 733). Pel que fa a la llengua basca, cal tenir en compte que existeix una certa variabilitat *eli* (p. ex. lat. *cepulla* > *gipula*, *beldur* ~ *bildur*, *elar* ~ *ilar*), normalment promoguda per la presència d'una vocal tancada; pel que fa a *hilarri*, actualment no existeix cap variant ****hel** de la paraula *hil*, ni cap compost o derivat amb *e*, a menys que *eri* 'malalt' sigui un derivat de ****hel** + sufix adjectivador *-i*; cal tenir en compte que aquest *eri* apareix en paraules compostes com *el-* (*elgaitza* 'febre', *elgorri* 'xarampió', *helderia* 'epidèmia', *elbar* 'invàlid'); endemés, si *hil* 'mort' fos la forma més antiga, aquesta forma seria homòfona amb *hil* 'mes', paraula que antigament va tindre també el significat de 'lluna' (segons compostos com *ilzahar* 'pleniluni', *ilberri* 'lluna nova', *ilen* 'dilluns', o *ilargi* 'lluna').

cas, hi ha un cert consens a determinar l'origen de la majoria de les aspirades (els treballs més recents que tracten sobre aquest fonema són Egurtzegi 2015: 65-109; Salaberri i Salaberri 2016: 369-377; Lakarra 2018: 96-99, 119-121):

- Del protobasc */h/, aspiració present ja en l'onomaística vascona (*Ummesahar*, *Larrahe*).
- D'antigues oclusives fortes (*P, *T, *K), o, alternativament, de les oclusives aspirades */th, kh/ (procés que sembla inacabat en certs noms aquitans: *Talsconis* / *Haslconis*, *Sutugio* / *Suhugio*).
- Del llatí /f-/ o de préstecs romànics amb /f/ (*hobi* 'fosa', del llatí *fovea*).
- D'una */n/ *lenis* protobasca (*mihi* 'llengua', que en paraules compostes és *min-*), així com de /n/ intervocàlica llatina (*ohore* 'honor', *mihilu* 'fenoll', *liho* 'lli'; *harea* 'arena', que endemés hauria patit metàtesi).
- D'una funció antihiàtica (*Johane* 'Joan'), més habitual quan hi ha una vocal després d'un diftong (*saihets* 'costella', *oihan* 'bosc', *oiher* 'tort', *auher* 'mandrós'...).
- D'una funció com a divisor epentètic dels diftongs formats en dos tipus de compostos: quan el primer formant és monosil·làbic i acaba en diftong (p. ex. de *gau* 'nit' + *erdi* 'mig' tenim *gauherdi* 'mitjanit'), i quan la /-r/ del primer formant queda en posició intervocàlica (*ur* 'aigua' + *alde* 'costat' > *uhalde* 'ribera').³⁶
- D'una /h-/ adventícia no etimològica, fàcilment detectable en préstecs (*hira* 'ira', *harma* 'arma', *hanpuila* 'tumor; butllofa', *hauzu* 'permès');³⁷ possiblement, també es poden incloure en aquesta categoria tots els monosíl·labs del dialecte suletí (*hon* 'bo', *hor* 'gos', *hur* 'aigua', etc.).

En qualsevol cas, se sap que l'aparició de les consonants aspirades en la llengua basca hauria de ser posterior a la formació dels verbs (Lakarra 2006: 608):

Recientemente Mikel Martínez (2006) ha hecho ver que no se dan estructuras **e-hVC* [-C = R/S] en los verbos vascos; aunque él en un principio era partidario de una explicación fonosimbólica, prefiero ver ahí (además de lo señalado al tratar de los orígenes del sonido j-) una fecha *ante quem* del nombre verbal en vasco. A ello me lleva relacionar tal dato con la conocida evolución de las oclusivas fuertes en inicial de palabra *Th-* > *h-* (Martinet 1955; Mitxelena 1957a; Trask 1997); así, sólo el orden de reglas 1) **e-CVC* → 2) *Th-* > *h-* puede explicar el hueco notado; si el orden de reglas hubiera sido el contrario, se darían las estructuras **ehVC* y las realmente documentadas *eThVC* serían inexistentes.

Pel que fa a l'etimologia de la paraula *harri*, Lakarra (2018: 203) identifica una hipotètica arrel **khar*

36. La /r/ final també desapareix quan el segon formant comença per consonant, fet que indueix a pensar que no hi ha debocalització *r* > *h* sinó una aspiració antihiàtica (o per conservar els segments sil·làbics). De fet, la fonotàctica podria ser una de les grans impulsores de l'aspiració (també en el cas dels monosíl·labs que no comencen per consonant, per respectar així l'estructura CVC proposada per Lakarra i Gorrochategui 1996).

37. El cas més extrem seria el de *kikirio*, *kirikio*, *kirikino* 'erició', ja que provindrien d'un antic **hirikio*: l'aspirada hauria patit una assimilació per part de la consonant oclusiva.

compartida amb *arre* 'ocre' i *hartz* 'ós' (aquest últim a causa del color, com sembla passar en les llengües germàniques: noruec *björn*, alemany *bär*, anglès *bear*), cosa que posa en dubte l'antiguitat de l'aspirada, ja que *arre* no en té.³⁸ En definitiva, la bascologia no pot garantir que la consonant aspirada de la paraula *harri* sigui antiga; per tant, una possible relació entre aquesta paraula i l'ibèric **ar** és factible. Com que es desconeix el significat de la gran majoria de paraules ibèriques, no és factible en l'actualitat de fer una llista de correspondències fonètiques entre l'ibèric i la llengua basca, i això és un dels principals problemes a l'hora de certificar una relació genètica entre ambdues llengües; ara bé, en un dels pocs casos en què es pot fer una comparació, es pot observar com la paraula basca *hamar* 'deu, desena' mostra aspirada, mentre que la paraula ibèrica **abaf** no (Vidal 2017: 141); això, en cas que ambdues paraules siguin cognats, només es podria explicar si l'aspirada basca és adventícia, o, alternativament, si la llengua ibèrica va perdre, tal com ha passat en molts dialectes i llengües, una /h/ primitiva.

3.5.4. Pel que fa a la correspondència entre la vibrant forta del basc *harri* i la vibrant de **seltar**, en l'actualitat es desconeix quin valor fonètic tenien la **r** i **ř** ibèriques (Quintanilla 1998: 239-244), la qual cosa dificulta qualsevol comparació. Rodríguez Ramos (2003: 347-348) ha proposat un contrast entre /r/ simple i /r/ retroflexa,³⁹ mentre que Ballester (2005: 369) proposa una distinció entre vibrant simple i múltiple, tal com la que es fa en llengua catalana, tot reconeixent alhora que aquest contrast no queda reflectit en una distinció sistemàtica en l'escriptura llatina i grega. En qualsevol cas, els signaris paleo-hispànics semblen indicar que **ř** va ser la vibrant bàsica segons José Antonio Correa (1994: 273), així com el mateix Xaverio Ballester (2005: 374):

La propuesta sería coherente con la elección verificada en la escritura grecoibérica y por la cual se adopta el equivalente al grafema ibérico <ř> como grafema básico (<D>), ya que para el grafema ibérico <Q>, el grecoibérico se sirve de ese grafema básico más un signo diacrítico: <D'>. Digamos, pues, que los signos grecoibéricos para las vibrantes apuntan claramente a interpretar <R> como grafema/[fonema] más básico/[frecuente]. Parecidamente en la sinistrosa escritura meridional es <Q> el grafo básico, mientras que el signo secundario —como demostraría sin más

38. De fet, si hi hagués una relació de cognat entre la paraula catalana d'origen preromà *tartera* i el basc *harrarte* (amb accepcions com 'gorga entre penyes', 'lloc pedregós', i 'camí entre roques'), es podria reconstruir una protoforma **tharri* que seria endemés un possible antecessor de la paraula *harri*. Les comparacions amb el català antic *quer* no són factibles (Vidal 2012: 93), ja que es tractaria d'un préstec occità (*caire*), deutor a la vegada del llatí *quadrum* (mostrant una evolució semàntica similar a la del castellà *canto* 'angle; tros de pedra').

39. Aquest dualisme podria explicar les inconsistències gràfiques **r** ~ **ř**, detectades majoritàriament quan hi ha una oclusiva dental: p. e. **iuristif** (F.13.5), **ortin** (C.21.6), o **usekeretku** (E.7.1); la inexistència del grup **rk** en tot el corpus ibèric segons Rodríguez Ramos (2003: 344) es podria explicar com l'efecte preventiu de la retroflexa de pronunciar velars; un altre fet que també es justificaria seria la confusió en transcripcions llatines de velar sorda i sonora quan segueixen una vibrant (exemples a Quintanilla 1998: 280).

la escasa cursivitat de su trazo— <ř> equivaldria, como bien mostrara Correa (1994), en realidad al levantino <Q> y al grecoibérico <D'>, ergo a <R> en la transliteración que seguimos.

Certament, les adaptacions llatines de noms ibèrics no són suficientment concloents per a poder discriminar quina diferència va haver-hi; per una banda, noms amb **ř** com **tarakon** (A.6.15) passen a *Tarraco*, **ilberir** (A.99) a *Iliberri*,⁴⁰ o **sikařa** a *Segarra*, mentre que per l'altra banda tenim que la erra de **barkeno** (A.6.11) passa a *Barcino*, o la del formant **isker** passa a *Tannegiscerris* (CIL 2, 3794) i *Baesisceris* (CIL 2, 3221); en les adaptacions de noms llatins i gals, sembla més aviat com si **ř** funcionés com una vibrant simple: **litoř** apareix en un arquitrau bilingüe de Sagunt (F.11.8) que conté el nom *Isidorus*, **tiberiř**, nom que apareix en una emissió de la ceca d'**untikesken** (A.6.17), faria referència a un magistrat anomenant *Tiberius*, **osiobare** (B.1.59), que estaria pel nom gal **Oxo-maros*, **řatubare** (B.1.364), en aquest cas per *Ratu-maros*, o **katubare** (B.1.373), aquí per *Catumaros*; pel que fa a transcripcions de l'inexistent grup *muta cum liquida* en llengua ibèrica, també s'escull **ř** en aquests casos, tal com passa amb el nom grec *Protemos*, escrit **bořotenbo** (E.1.287), o el nom gal **Ad-vec̄trix*, escrit **auetiřis** (B.1.15), o també en el nom d'una *Brigantia* llenguadociana que seria homònima de les antigues Bragança (Portugal), Bregenz (Àustria) i Briançon (França), ja que en signari ibèric s'escriu **birikantin** (A.3). No deixa de ser informatiu que **ř** sigui ocasionalment substituïda per **l** (Quintanilla 1998: 254). Pel que fa als topònims amb **r**, també semblen funcionar amb una vibrant simple, com **lauro** (A.14), que possiblement sobrevisqué en l'actual *Llerona*, **ilturo** (A.11), llatinitzat en *Iluro* (i que més tard van evolucionar a *Oloron* al Bearn, *Alarona* a Catalunya i *Álora* a Andalusia), o **usekerte**, que va donar el gentilici *Osicerdenses*, per contra, de la seca **ore** (A.31), possiblement tenim el gentilici *Orret(ani)* (CIL 2, 4465).⁴¹ Un fet distintiu de **ř** sobre **r** és que la primera s'empra més sovint a final de paraula o nom, així, prenent com a base comparativa el nou índex de Rodríguez Ramos, s'obtenen 29 formants,⁴² mentre que els formants acabats en **-r** són la meitat (14), i solen tenir diverses variants sense vibrant.⁴³

40. La transcripció no és segura: si es fa servir el signari meridional, llavors seria **iltuřir**; en tot cas, correspon a l'actual Elvira. Per una altra banda, *Caucholiberris* (Ravenate 4.28) es correspon amb l'actual *Coilliere*, també amb vibrant simple.

41. Aquest gentilici podria ser el mateix que el de la tribu dels *oretani*, establerta en la meitat nord de l'actual província de Jaén.

42. Són **abaf**, **alof**, **anar**, **aur**, **bantof**, **belaur**, **belof**, **beř**, **biur**, **boř**, **ekar**, **eler**, **ikof**, **iltiř**, **iskeř**, **iur**, **kaker**, **kaltur**, **lakeř**, **laur**, **saiř**, **sakar**, **takeř**, **tar**, **tekeř**, **tembar**, **tikeř**, **tilaur**, **mibar**.

43. Per una banda només tenim **ailur**, **akir**, **iltur**, **iunstir**, **kaisur** i **kitar** com a compostos més estables, mentre que per l'altra banda determinats compostos es mostren més inestables: o bé la vibrant només apareix si queda en segona posició (**baiser**, **bikir** i **tolor**); o bé tenen variants amb **ř** (tal com passa amb **sir** / **sif**, **sor** / **sur** / **suř**, i **sar** / **sař**), o bé la variant amb vibrant és molt minoritària (**eter**, **ustar**). Pérez Orozco (2009: 564-565) va més enllà proposant una pèrdua de vibrant en certs cognats bascos: el sufix **-ar** el relaciona amb

El fet d'emprar **r** en grups de *muta cum liquida*, i que alhora aparegui freqüentment en posició final de paraula o de nom, fa pensar que **r** va tenir un valor fonètic idèntic o similar a la vibrant simple (seria complicat pronunciar una vibrant múltiple en aquestes posicions);⁴⁴ també existeix **-r** final, cosa que fa igualment poc viable una interpretació d'aquest signe com a fonema vibrant múltiple.⁴⁵ Així doncs, l'explicació més satisfactòria seria una distinció entre vibrant simple [r] i vibrant retroflexa [ɾ] o [ɽ]; de fet, la presència o l'ús d'aquest tipus de vibrant podria explicar les diverses adaptacions que s'han fet de certs préstecs preromans, com p. ex. el basc *ezker*, port. *esquerdo*, cast. *izquierda*, gasc. *esquerra*, cat. *esquerra*; o el basc *marro*, aragonès *mardan*, gasc. *marru*, *mardanh*, català *marro*, *mardà*, *marrà*; o el basc *gapar* 'esbarzer'; gascó *gabarre*, *gabardera*, aragonès *gabardera*, català *gavarra*, *gavarrera*, *gavardera*, etc.⁴⁶

Ara bé, actualment és més usual trobar exemples d'evolucions en el sentit contrari, com el del noruec sud-oriental, on el grup /rd/ es "fusiona" en una vibrant retroflexa si és precedit per una vocal llarga (p. ex. *ard* [a:ɽ] 'arada'),⁴⁷ o com el yidgha, llengua irànica

el morfema d'al·latiu *-a* (protofoma **har*), **šalir** amb *sari*, **erter** amb *erdi* 'meitat', **kalir** amb *gari* 'blat', **iltir** amb *iri* 'vila', tot remarcant alhora que la vibrant del llatí *culter* també s'hauria perdut en basc: *golde*.

44. Endemés, hi ha el nom transcrit en llatí *Sacaliscer* (A.97) que conté els formants **sakar** + **iskeř**, on es visualitza una dissimilació que no podria aplicar-se si **r** fos una vibrant múltiple (en tot cas aquesta dissimilació apunta a un so similar a la /r/ basca, capaç de transformar les consonants líquides intervocàliques dels préstecs llatins en vibrants: *colum* > *goru*).

45. Si es té en compte que gairebé totes les paraules basques acabades en **-r** transformen aquesta vibrant simple en una múltiple quan perd aquesta posició (a causa d'una vocal, com per exemple *lur* 'terra' – *lurra* 'la terra', *ezur* 'fusta' – *ezurra* 'l'os', etc.), no és possible negar que hi hagués una correspondència similar en llengua ibèrica; fins i tot, en el cas que certament la **-r** final ibèrica fos simple.

46. Aquest fenomen és bastant freqüent en aquest tipus de paraules: "Per damunt de tot, l'alternança **-rr/-l/-rd-**, és reveladora, car aqueix fenomen només, o quasi exclusivament, es produeix en mots d'origen pre-romà i hi té considerable freqüència [...]" (Coromines 1999: 498).

47. De fet, el més usual en la península escandinava és que el grup rC es transformi en C retroflexa (i queda a la vegada la vibrant emmudida), tal com passa en el suec *förtal* 'calúnnia' [fœ'ta:l], el suec *karta* [khaɾ] 'mapa', el suec meridional *kårt* [kœɾ] 'curt', o el noruec sud-oriental *gardin* [ga'di:n] 'cortina'. Aquesta variabilitat es pot entendre pel fet que tant les oclusives retroflexes com la vibrant retroflexa impliquen una petita vibració de la punta de la llengua: "The retroflex flap [ɽ] could have been included in the class of stops, as it is often described as a flapped stop (e.g. by Laver 1994: 221) because the active articulator hits the passive one in passing. Phonologically, there is evidence for sharing a class with both stops and rhotics: Masica (1991: 97) describes that in many Indo-Aryan languages such as Panjabi, Hindi, and Sindhi the retroflex flap [ɽ] is in complementary distribution with the voiced retroflex stop [ɖ]. In Australian Warlpiri and Maung or African Gbaya and Shona, these segments pattern with rhotics. The retroflex flap is not articulated further back than alveolar. This is due to the tongue movement taking place during its articulation; the tongue tip is curled inwards and approaching the post-alveolar region but flaps out before the actual contact takes place. [...] Due to this large movement towards the alveolar ridge during the articulation, the flap [ɽ] is inherently less retroflex than e.g. a retroflex stop" (Hamann 2003: 25). És possible entendre l'evolució del topònim **iltir**a a *Lleida* sota aquest prisma?

parlada en el nord muntanyós del Pakistan, on es pot observar un procés similar en el grup /rt/, ja que ha evolucionat també fins a [ɽ] (Hamann 2003: 85-86).

En la llengua basca no hi ha vibrants ni oclusives retroflexes, i únicament en dialecte suletí es fan servir les fricatives retroflexes [ʂ] i [ʐ] (amb les respectives variants africades); altres casos poden fer pensar, però, que en un moment indeterminat també es van fer servir oclusives o vibrants retroflexes: Michelena (1977: 328) va observar que en el dialecte suletí /r/ canvia a /d/ quan segueix un diftong (occità *feira* > gascó *heira* > *heida*); també va percebre com en la regió del Goierri *ura* 'l'aigua' es pronuncia tal com /udda/ (Michelena 1977: 556), alhora que descriu un fenomen de substitució parcial de erra intervocàlica per /d/ (Michelena 1977: 227-228), fenomen que deu estar relacionat amb un d'invers:

In some Gipuzkoan and Bizkain varieties word-internal intervocalic /d/ is realized as a flap [ɾ], resulting in merger with the phoneme /t/; e.g. *bide* [bide] ~ [bire] 'way'. Depending on the dialect this realization of /d/ may be general (e.g. in Ondarroa) or only optional and/or lexically conditioned (Hualde 2003: 45).

La bascologia encara no ha identificat la causa d'aquestes variacions inusuals,⁴⁸ cosa que per sort no ha succeït en l'estudi dels llenguatges veïns: l'aragonès sembla que certament va fer ús d'un so retroflex —Vázquez 1993, qui ho detecta en la variabilitat de la toponímia amb exemples com *Castielho*, doc. 1431; *Castiello*, *Castietzo*, doc. 1429; *Castietso*, doc. 1760 (actualment *Castiecho*)—;⁴⁹ en l'altre vessant de la carena pirinenca, el dialecte gascó va transformar la ela geminada llatina en /-r-/ (*gario* 'gallina'), excepte si quedava en posició final, tot canviant-la a /-t-, -th-, -tx/ (*castet* 'castell');⁵⁰ una consonant retroflexa certament encara la podem escoltar en el dialecte asturià de Sisterna (*martiedu*, *gađina*),⁵¹ mentre que en la Mediterrània també és possible escoltar-la en sard, en sicilià i en calabrès (p. ex. *cavaddu* 'cavall').⁵² De fet,

48. En la llengua nyawaygi implica una vibrant retroflexa (Hamann 2003: 90): "Nyawaygi, spoken on the coast of Queensland between Ingham and Townsville, underwent a diachronic change of apical alveolar to retroflex in back vowel context (Dixon 1983: 449f.). Intervocally the plosive /d/ became the retroflex flap [ɽ] before u and the apical [r] before other vowels. [...] The developments of retroflex and apical flaps can be seen when comparing the language Nyawaygi to its neighbour Wargamay, which retained the original contrasts, see (8)." [es mostren exemples de paraules del wargamay com *wudu* 'nas' i *gadala* 'sec' amb els corresponents cognats del nyawaygi, *wuru* i *garala* respectivament]. Així mateix, en algunes llengües indoàries com el punjabi, l'hindi o el bengalí, la vibrant retroflexa és un al·lòfon de [d], tot mostrant habitualment una distribució complementària (Masica 1991: 97); un altre cas molt similar es detecta també en una llengua cuixítica, la somali, on fins i tot a nivell dialectal es perd la distinció entre l'oclusiva retroflexa i la vibrant [ɽ] (Saeed 1991: 8).

49. Existeix alhora una variant dialectal *castieto* del més comú *castiello*.

50. Per contra, si li segueix una paraula començada per vocal, o bé es manté la vibrant, o bé apareix una oclusiva dental sonora /-d/ (Rohlfs 1977: 152-154).

51. La resta de parles asturianes semblen haver perdut aquest so retroflex, ja que ara es pronuncia amb /tx/ (p. e. *vache* 'vall').

52. El valor fonètic del dígraf *dd* és una oclusiva dental retroflexa sonora [ɖ].

per a Rohfls, la palatalització de la *ela* geminada en castellà i català també seria un indicatiu d'haver passat per un antic estadi d'oclusiva retroflexa:

Quant a l'Espanya on a tout lieu de comprendre dans notre problème le singulier passage de l'ancienne géminée latine L palatal en castillan : GALLINA > gallina, PULLU > pollo; de même en catalan cavall, sella. Ici encore on peut se rapporter a des analogies en Italie qui nous montrent que cette palatalisation peut avoir très bien une source cacuminale. En Calabre, ou LL normalement devient d'd' (ou d'), dans une petite zone (environ de Bovalino), cet ancien son s'est transformé en /l/ palatal : gallu, gallina. Ailleurs en Calabre on a gayu ou gaju, gayina ou gajina. Il y a encore une autre analogie avec l'espagnol : comme en gascon la finale d'un mot présente un son dental (bet, cot, sadout), différent du traitement intérieur (bero, gario), en castillan on note également une opposition entre piel (PELLE), mil (MILLE) avec perte de palatalisation, en face de gallo et bello.

No són gaires les llengües que fan servir una vibrant simple i una de retroflexa alhora, però aquest tipus de contrast es dona per exemple en una llengua de la Banya d'Àfrica, l'afar, en l'idioma dels indígenes tarascos de l'estat de Michoacán (el purépetxa), i també en el panjabi (parlat per més de cent milions de persones en la conca de l'Indus); també hi ha casos, encara menys freqüents, en els quals el contrast es fa entre la vibrant forta i la vibrant retroflexa, tal com passa en la llengua haussa o en certs dialectes de l'albanès.

3.5.5. Quedaria per analitzar la diferència sobre una absència de vocal final *-i* en la paraula ibèrica (o bé saber per quin motiu el basc *harri* en té). En llengua ibèrica no consta cap fenomen de pèrdua de vocals finals ni l'ús de cap sufix *-i*. Pel que fa a la llengua basca, i segons Lakarra 2018: 203, la paraula *harri* pot ser analitzada com un derivat CVC-i, de manera similar a *hor-i* 'groc', < *del color del gos hor' o a *zur-i* 'blanc', < *del color de la fusta zur', gazi 'salat' des de gatz 'sal', etc.; aquesta *-i* apareix també formant participis en *e-thorr-i* 'ving-ut' o *e-kharr-i* 'port-at', per la qual cosa és considerada com un antic participi que va ser aprofitat per a crear adjectius tal com del verb català *sonar* s'ha obtingut l'adjectiu *sonat*. Sembla, doncs, que la protoforma basca **har* 'pedra?' hauria sigut fidel a la forma canònica CVC de les arrels basques i hauria quedat en desús en un moment indefinit en favor de *harri*, en un procés similar a com en català *terreny* ha substituït en gran mesura l'ús de *terra*. Un antic **har* explicaria l'existència de paraules compostes com *arbel* 'pissarra' (**bel* 'negre'), *arbin* 'estret' (-*min* 'dolent'), *arbixi* 'eco' (*bizi* 'viu, viva'), *harkaits* 'penyasegat' (*gaitz* 'gran'), *harlau* 'llosa' (*lau* 'quatre'), *arpel* 'corró per aplanar la terra' (**bil* 'rodó'), *harrate* 'port de muntanya' (*ate* 'porta') o *harresi* 'tancat, mur de pedra' (*hesi* 'tancat'); l'arrel **har* encara hauria sigut productiva en època romana segons es pot deduir de certs compostos com *harbide* 'calçada' (*bide* 'camí'), *hardi* 'pedrera' (-*di* sufix col·lectiu), *hargin* 'pedrer' (*egin* 'fer'), *harmaila* 'graó' (*mahai* 'taula'), o *harzuri* 'marbre' (*zuri* 'blanc'); per contra, els compostos formats amb *harri* semblen més moderns, com seria el cas de *harrinabar* 'jaspi; marbre' (*nabar* 'bigarrat; multicolor'), *harribitxi* 'pedra preciosa' (*bitxi* 'joia'),

harrieta 'pedregar' (-*eta* és endemés un sufix col·lectiu d'origen llatí), *harrigiltza* 'clau, pedra central que clou un arc' (*giltza* 'clau'), *harrimen* 'astorament' (-*men* 'sota'), o *harritu* 'quedar-se quiet d'astorament' (-*tu* és un sufix verbal basat en el participi llatí *-atu*). Les sèries temporals que es poden observar fan que considerar els compostos amb **har*- com a simples contraccions de *harri* sigui més difícil, és a dir, no sembla una simple coincidència temporal. Un altre tema és entendre quina antiguitat poden tenir els compostos que mostren *harri* en posició final, i saber si sempre han portat aquesta *-i* final (*uharri* 'còdol', *suharri* 'pedra foguera', *hilarri* 'estela'). En qualsevol cas, és possible que certs processos fonètics ocorreguts en època històrica hagin empès a una substitució completa de **har* per *harri*, per tal d'evitar confusions com per exemple entre **har* i (*h*)*ar* 'mascle', o entre **har* i *har* 'cuc' (des d'un antic **anar* segons la variant dialectal nasalitzada *ār*).⁵³

3.6. Si bé faltarien les correspondències fonètiques que assegurassin que *seltar* i *hilarri* són cognats, a priori, és possible comprovar que no hi ha cap impediment fonètic per a vincular ambdues paraules; primer hem vist com el basc perd ocasionalment sibilants inicials (de fet, no es pot descartar fins i tot una aspiració generalitzada per a cert tipus de sibilant); després, s'ha pogut certificar que en basc primitiu les consonants laterals finals van ser *fortis*; també s'ha pogut veure com la bascologia no pot garantir que una *h* sigui etimològica; pel que fa a la vibrant ibèrica, és possible que el signari ibèric no distingís les vibrants segons la durada del so, sinó pel punt d'articulació (alveolar o postalveolar);⁵⁴ finalment, també s'ha vist com el sufix adjectivador basc *-i* segueix una arrel CVC, arrel que hauria de ser un substantiu quan es compara amb altres arrels que han rebut el mateix sufix. Amb tota aquesta informació, un assaig d'interpretació de les esteles ibèriques és més factible amb les fórmules curtes de les esteles F.5.1 i X.0.1: 'de NP soc estela', mentre que les esteles E.14.1 i F.14.1 incorporen una fórmula més complexa, *seltar* + *ban* + *mī* ('estela aquesta / una soc'), que també sembla conferir la capacitat de parlar a l'objecte.

4. Un cop identificades les paraules que poden fer referència a l'objecte on apareixen, es pot passar tot seguit a proposar els verbs que poden ser usats de manera coherent en les oracions on apareixen; en els casos abans esmentats, podrien proposar-se verbs com *regalar*, *donar*, *fer*, *erigir*, *beure*, *girar*, *estar*, *ser*, etc. Com que la presència o l'ús de *mī* es manifesta en diverses inscripcions sobre objectes tan diferents en forma i funció, és més viable deduir quina funció no va tenir: verbs del tipus *regalar* o *donar* no són compatibles amb les esteles, *erigir* no és compatible amb vasos o fusaioles, *beure* no és compatible amb esteles i fusaioles, *girar* només és compatible amb les fusaioles, mentre que *fer* s'assigna a *ekiar*; resten

53. Possible cognat del català *arna*, paraula d'origen preromà (Vidal 2012: 147).

54. De fet, en diversos llenguatges la erra simple i la múltiple són al·lòfons.

només com a verbs més adients *ser* i *estar*.⁵⁵ En altres tradicions epigràfiques es constata un ús més o menys abundant i extens on l'objecte va passar a ser subjecte, amb la qual cosa interpretar **m'i** com a primera persona singular del verb *ser*, tal com s'ha proposat en algun dels casos anteriors, és totalment factible.

4.1. L'anàlisi interna dels textos ibèrics no ha proporcionat, però, un consens general sobre com interpretar **mí**.⁵⁶ Gómez-Moreno (1945: 280-283) ho va relacionar amb el basc *ni* 'jo' (sigui en un sentit personal o possessiu); Beltrán Martínez (1953: 500) ho va relacionar altrament amb el basc *hi* 'tu'; Tovar (1959: 49; 1960: 23) va suggerir que es pot interpretar com a pronom personal de primera persona ('jo'), o, alternativament, com un verb copulatiu de primera persona; Untermann (1972: 467; 1990: 172) es va decantar per considerar que seria una partícula possessiva, sense descartar altres interpretacions; Siles (1980: 186-187; 1985: 266) també prefereix interpretar **mí** com a pronom personal de primera persona; Velaza (1991: 103) pensa que el seu valor seria el de possessiu o bé genitiu; Rodríguez Ramos (2005b: 24) vincula **mí** amb el verb 'ser', però reconeix que no es poden identificar altres conjugacions d'aquest verb que ajudarien a donar un major suport a aquesta interpretació; Silgo (2005: 229-231) pensa que és marca de possessió d'origen pronominal; Ferrer (2006: 150) atribueix a **mí** la funció de pronom de la primera persona del singular pel fet que apareix alhora en esquemes de propietat i d'autoria, així com per existir semblances en altres llengües de l'entorn (com el basc *ni*, l'etrusc *mi*, el llatí *me*, el grec *με*...), i descarta la funció de pronom demostratiu per estar assignada a **ban**; Pérez Orozco (2009: 567-574) compara **mí** amb el basc *bai* 'sí' i, més específicament, en el seu ús emfàtic, tot interpretant textos com NP-en **mí baikar** com 'De NP és de qui és el vas' o NP-en **seltar mí** com 'heus ací la tomba de NP'; De Hoz (2011: 260-266) segueix mantenint que és un demostratiu equivalent a 'aquest'; mentre que Panosa (2015: 30) es decanta per atribuir a **mí** el significat de 'jo' a causa dels contextos en què apareix, per l'analogia que tindria amb altres tradicions epigràfiques, i la similitud amb el basc *ni*. Com es pot veure, hi ha diversitat de solucions, per la qual cosa és interessant reproduir la recent anàlisi sobre la distribució que mostra **mí** de Moncunill i Francés (2017: 144-146):

1. en aposició directa a un NP;
2. como núcleo nominal rigiendo un NP en genitivo;
- 3 y 4. como núcleo nominal rigiendo un genitivo y seguido de una aposición;
5. en aposición a un núcleo nominal que rige un genitivo;
6. en aposición a un sintagma nominal.

En todos estos casos **-mí** sería compatible tanto con un verbo copulativo (las aposiciones serían entonces

atributos) como con un pronombre, ya sea personal o demostrativo. Sin embargo, el primer caso, en el que **-mí** se pospone directamente al nombre personal, sería más difícilmente explicable como un demostrativo que como un pronombre personal. Por otra parte, teniendo en cuenta su combinación con **-ban** (cf. no 6), morfo que nunca aparece tras nombres personales, y que es muy frecuente, en cambio, tras palabras del léxico común, la interpretación como pronombre personal de primera persona se perfila como más adecuada, por una mera cuestión de distribución de las funciones. La segunda tabla, muestra ahora los contextos de aparición de **-mí** tras posibles formas verbales, probablemente ejerciendo la función gramatical de objeto. En este contexto, una interpretación de **-mí** como verbo parece más difícilmente aceptable. Podría tratarse, a lo sumo, de una forma auxiliar, pero sería difícil explicar entonces por qué las mismas formas verbales que la preceden pueden aparecer igualmente de forma independiente, sin producirse cambios importantes ni en la morfología de la palabra ni en la estructura general de la frase.

Els autors acaben suggerint que **mí** va tenir una funció de pronom personal de la primera persona. Així, la inscripció de Ca N'Oliver i la de Peña de las Majadas (F.15.1) serien inscripcions parlants, del tipus "NP m'ha fet".

4.2. El concepte de possessió aplicat a **mí** no seria compatible si es vol aplicar per exemple en la seca ibèrica de Lleida (A.18.5, 2): **iltírta + salir + nai**, ja que seria molt inusual una expressió semblant a 'moneda d'Ilerda meva'; així mateix, tampoc seria gens habitual l'ús d'un pronom personal en una moneda, ja que són objectes que pertanyen a una sèrie. Els objectes que mostren un contingut curt amb **mí** haurien de facilitar la identificació de quin valor semàntic va tenir, així, inscripcions sobre esteles com la C.9.1 de Barcelona i la C.8.10 i la C.8.12 de Badalona, que mostren un esquema NP + **ar** : **mí**, es poden interpretar com '**mí** de NP',⁵⁷ cosa que deixa només tres opcions interpretatives per a **mí**: ser un demostratiu, 'això', o un verb (objecte parlant), 'soc (l'estela) de NP', o un pronom personal 'jo (soc)'. Són preferibles les dues últimes opcions, ja que en una altra estela (F.2.2), la inscripció simple **tarbanikoř / mí** (NP + **mí**) només pot interpretar-se com '(jo) (soc) Tarbanikor' (la traducció 'això Tarbanikor' no tindria sentit sense la presència d'un verb i el datiu); el mateix procediment es pot aplicar a l'estela de Benassal (E.9.1), ja que té una inscripció escapçada similar (**sakarbeta/n : mí**),⁵⁸ o en l'estela trobada a Iglesuela del Cid (E.8.1), amb **ikonmíkei + mí / iltubeleš + eban** 'Ikonnakei soc, Iltubeles va erigir',⁵⁹ o en una altra estela de Badalona (C.8.11),

57. El sufix **-ar** es considera generalment com marca de genitiu.

58. A uns 30 km de Benassal es va trobar l'estela de Canet lo Roig (F.2.3), en la qual només consta el nom del difunt (**sosintakeř**), i és un format encara més simple.

59. Les dues principals interpretacions per a **eban** són relacionar-ho amb 'fill' (Velaza 1994, 2004), interpretació acceptada per paleohispanistes com Orduña, Silgo, o Moncunill, o bé s'ha relacionat amb el verb 'procurar' (Untermann 1984:

55. S'atribueix a **take**, present en làpides funeràries, fent la funció de tercera persona del present del verb *estar* per vincular-se indirectament amb la frase llatina *hic situs est*.

56. S'especula sobre el valor fonètic exacte d'aquest signe, si bé hi ha un cert consens a assignar-li un valor nasal i vocàlic alhora per les correspondències de **mí** amb *va* en signari grec-ibèric, amb *na* en escriptura llatina i, ocasionalment, amb **na** en el mateix signari.

ja que gairebé repeteix la mateixa fórmula (**bantu + in / mí : mĩbebiur e/banen** ‘soc de/per Bandu, Nalbebiur em va erigir’).⁶⁰ Inscripcions com la E.8.1, del tipus NP + **mĩ** + NP + **eban**, donen a entendre que **mĩ** ha de ser si més no una conjugació verbal en aparèixer **mĩ** en una oració que atribueix al segon subjecte una acció: “NP soc, NP va erigir”. Un altre factor que confirmaria que la funció de **mĩ** ha de ser equivalent a la primera persona del verb *ser*, és el fet de trobar ocasionalment **mĩ** / *nai* formant part a la vegada de l’enunciat del remitent i el del destinatari.

Remitent (interior)		Destinatari (exterior)	
NP	balketaś (F.20.2-B)	NP	iskeřiař (G.15.1)
NP + mĩ	leisir + mĩ (B.7.36)	-	-
NP + ar	laurberton + ar (F.20.1-B1)	-	-
-	-	NP + ar + mĩ	śakařiskeř + ar + nai (G.1.1)
NP + te	keltibeleś + te (F.20.3)	NP + en	katulatie + n (C.1.24)
NP + te + mĩ	śalalaiřkis + te + mĩ (C.21.8)	NP + en + mĩ	leisir + en + mĩ (B.7.38)

Figura 4. Exemples de sufixació en remitents i destinataris de les cartes de plom ibèriques, segons Orduña (2009: 501).

Els remitents (origen) poden incloure marques amb valor genitiu, els destinataris poden incloure marques amb valor datiu.

El morf **mĩ** apareix darrere de sufixos que poden marcar el genitiu, el datiu, etc., si atribuïm a **mĩ** el significat de primera persona singular del verb *ser*, la distribució que mostra quedaria plenament justificada, independentment de si acompanya el nom de qui va escriure la carta o el nom de qui l’havia de rebre: “de NP soc”, “per NP soc”, “NP soc”, etc. En qualsevol cas, sembla haver-hi una aparent absència de composicions del tipus “jo soc”, fet que podria ser el producte de la dinàmica interna de la llengua ibèrica (tal com en català es pot prescindir de ‘jo’ en ‘soc pagès’, o en rus s’omet el verb *есть* en ‘я

фермер’), a menys que passi com en la llengua basca, on *naiz* ‘jo soc’ és un compost (*na-* ‘jo’ + *iz*, arrel del verb *izan* ‘ser’); de fet, que **mĩ** aparegui com *nai* en el signari grecoibèric, fa viable la possibilitat de relacionar ambdues conjugacions.

4.3. L’ús del verb *ser* en inscripcions parlants és prou conegut en grec; en el món hel·lènic sovint es van escriure frases en les quals l’objecte parla, tal com l’estela de Sigeu (550-540 aC), “Soc (l’estela) de Phanodicos (fill) de Tormocrates de Proconnesos; va donar una copa de vi, un suport i un colador per al pritaneu dels sigeus”, o el trofeu entregat a Melusa, que també fa servir ‘soc’ (Cook 1987, 39-41, 57); altres casos, presos de Jeffery 1990, són un grafit en cíl·lix fet el 500-450 aprox. (figura 48,11) amb *Ξενοφαντο εμ*, una làpida del segle VI-V aC (figura 48,9) amb *Δεμοχαριδος εμ το...*, una estela funerària de marbre del 460-450 aC (figura 11,7) *Πολυξεναια : εμμ*, una làpida de principi del segle V aC (figura 60,29a), també amb el nom del difunt, *Αυτομεδεος εμ*; més casos els tenim a M. P. De Hoz (2014: 348) amb una copa grega trobada a Huelva dedicada a Hèrcules que diu *[Η]ρακλεος εμ*, etc. Són nombroses les inscripcions llatines parlants on apareix el verb *ser* conjugat en la primera persona singular: *Ne at(t)igas non sum tua M(arci) sum* ‘No toquis, no soc teu, soc de Marcus’ (*CIL* I, 499); *Sotae sum noli me tanger(e)* ‘Soc de Sota, no em toquis’ (*CIL* I, 501); *Noli me / tollere / Helveiti sum* ‘No em pispis, soc d’Helvetius’ (*CIL* I, 2376), etc.⁶¹ Aquesta fórmula també va ser ocasionalment emprada pels gals: *εσκεγγολατι ανιαπειος ιμμ* ‘jo soc propietat d’Eskengolati i soc imprestable’ (inscripció gal·lo-grega en una ceràmica campaniana trobada a Les Pennes-Mirabeau, dep. Bouches-du-Rhône).⁶²

5. Conèixer l’antroponímia ibèrica no implica poder interpretar textos curts en llengua ibèrica, però ens pot ajudar a determinar quins sufixos se solen emprar amb els noms personals, així com a identificar amb quines paraules solen vincular-se, és a dir, saber els noms ajuda a poder establir quin pot ser l’objecte, el subjecte i el verb en una oració. En alguns casos, certes paraules estan clarament vinculades a un objecte determinat (estela, tortera, copa), fet que pot implicar que la paraula faci menció a l’objecte, proposta que és més viable quan es troben possibles cognats (**seltar** amb el basc *hilarri*, **kastaun** amb les reconstruccions hipotètiques **kasta* o **kestēn* del protobasc, o **baikar** amb la paraula castellana d’origen preromà *vaga*); com que s’ha pogut verificar que l’ús d’aquests objectes predata l’ús de l’escriptura ibèrica, és viable que siguin paraules integrades en el llenguatge comú. Un cop identificat l’objecte i el subjecte (no sempre present en l’oració), queda identificar el verb, que tal com s’ha pogut deduir seria en molts casos **mĩ** ‘jo soc’ (2/10 amb **baikar**, 1/4 amb **kastaun**, 4/6 amb **seltar**), deducció que amb l’analogia del basc *naiz* queda més reforçada. Aquest tipus d’oracions indicarien que els

113), interpretació acceptada per Panosa i Rodríguez Ramos; el caràcter verbal sembla el més adient, ja que **eban** apareix en un arxitrav bilingüe en què el text llatí que hi ha a sobre inclou el verb *coeravit* (F.11.8), endemés, **eban** sembla pertànyer a un veritable paradigma verbal (**eban**, **teban**, **ebanen**, **tebanen** en F.11.8, **ieban** en C. 27.1, **ebantin** en E.4.2, **sibantin** en C.10.1, etc.); una altra raó que justificaria el seu caràcter verbal és el fet esmentat per Rodríguez Ramos (2001: 84, 2004: 272) i Pérez Orozco (2004: 160) que tingui com a possible cognat basc el verb *imini*, *ipini* (G), *ibeni* (L) ‘posar; col·locar’ (o fins i tot *eman* ‘donar; posar’), cosa que faria **eban(en)** l’equivalent del llatí *posuit* que apareix en làpides i monuments similars.

60. El segon element del nom, **tui** segons Moncunill (2007: 115), no està present en altres antroponims, la qual cosa força una segmentació en **ban + tu + in** (amb **tu** com en el NP *Tarbantu* de la *TSall* mentre que **-in** seria variant del sufix **-en** amb tancament vocàlic); per una altra banda, **bantuin** recordaria el nom del règul ilerget *Mandoni*, **bantui** recorda el teònim galaic *Bandue*, mentre que **bantu** recorda el basc *mando* ‘ase’.

61. Les inscripcions “parlants” també es van conèixer en el món etrusc i venètic, si bé va prevaler-hi un ús del pronom personal **mĩ** i **ego** ‘jo’ respectivament per a referir-se a objectes com esteles o ceràmiques (Whitehouse 2013: 279).

62. Mullen, Ruiz Darasse (2019: 15).

ibers, com altres cultures mediterrànies, també van crear objectes parlants, fet que podria ajudar a interpretar futures troballes incompletes (on aparegui el nom de l'objecte en un fragment), o, des d'un punt

de vista lingüístic, ajudar a determinar l'objecte i/o subjecte en una oració.

Joan C. Vidal
C/ Barcelona, 55 porta 4
17455 Caldes de Malavella
joanc.vidal@yahoo.com

Rebut: 17/03/2019

Acceptat: 6/05/2019

Bibliografia

- ARASA, F., IZQUIERDO, I. (1998). Estela antropomorfa con inscripción ibérica del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel). *Archivo Español de Arqueología*, 71: 79-102.
- ARMENDÁRIZ MARTIJA, J. (2012). Hallazgo de una estatua-estela de tipología ibérica en Turbil (Beire, Navarra). Estudio preliminar. *Trabajos de Arqueología Navarra (TAN)*, 24: 55-101.
- BADIAS, J. (2013). L'estela de Preixana 50 anys després de la seva descoberta. *Urtx: Revista cultural de l'Urgell*, 27: 115-130.
- BALLESTER, X. (2001). Fono(tipo)logía de las (con)sonantes (celt)ibéricas. A: VILLAR, F., FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. P. (eds.). *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca: 287-303.
- BALLESTER, X. (2005). Lengua ibérica: hacia un debate tipológico. *Palaeohispanica*, 5: 361-392.
- BALLESTER, X. (2009). Avión y otras volanderas notas arqueoibéricas. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas (ELEA)*, 9: 13-44.
- BARRANDON, N. (2003). La part de l'influence latine dans les inscriptions funéraires ibériques et celtibériques. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 33: 199-238.
- BELTRÁN LLORIS, F. (2012). Roma y la epigrafía ibérica sobre piedra del nordeste peninsular. *Palaeohispanica*, 12: 9-30.
- BELTRAN MARTÍNEZ, A. (1953). De nuevo sobre el vasco iberismo. *Zephyrus*, 4: 495-501.
- CANTALAUSSA, J. DE (2003). *Diccionari general occitan a partir dels parlars lengadocians*. Cultura d'òc. Milhau.
- CARDITO, L. M. (1996). Las manufacturas textiles en la Prehistoria: las placas de telar en el Calcolítico peninsular. *Zephyrus*, 49: 125-145.
- CASTRO CUREL, Z. (1980). Fusayolas ibéricas: antecedentes y empleo. *Cypsela*, 3: 127-146.
- CLARIANA I ROIG, J. F., FARELL I GARRIGÓS, D., ROVIRA, J. M., VIÑALS I CORTÉS, J. (1999). Una estela ibèrica decorada trobada a Cabrera de Mar. *Sessió d'Estudis Mataronins*, 16: 47-58.
- COLET, A., GENÉ, M. i GIP (2005). El món funerari durant el Grup del Segre-Cinca III (950-750 cal a.n.e.): la necròpolis de Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 151-165.
- COMAS I SOLÀ, M. (2001). Les esteles funeràries ibèriques de Badalona. *Carrer dels Arbres. Revista anual del Museu de Badalona*, 12: 7-14.
- COOK, B. F. (1987). *Greek Inscriptions*. British Museum Press. Londres.
- COROMINES, J. (1999). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. V. Curial Edicions Catalanes. Barcelona.
- CORREA, J. A. (1994). La lengua ibérica. *Revista Española de Lingüística*, 24-2: 263-287.
- CORREA, J. A. (1999). Las nasales en ibérico. A: VILLAR, F., BELTRÁN, F. (eds.). *Pueblos, lenguas y escrituras en*

la Hispania prerromana: actas del VII Coloquio sobre *Lenguas y Culturas Paleohispánicas* (Zaragoza, 12 a 15 de marzo de 1997). Salamanca: 375-396.

EGURTZEGI MARTÍNEZ, A. (2014). *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of basque*. Tesis doctoral dirigida per Joseba Andoni Lakarra Andrinua i Juliette Blevins. Universidad del País Vasco - Euskal Herriko Unibertsitatea.

ESTEVE GALVEZ, F. (1989). La lápida ibérica de Cabanes. *Archivo de Prehistoria Levantina (APL)*, 19: 103-115.

FERRER I JANÉ, J. (2006). Nova lectura de la inscripció ibèrica de la Joncosa (Jorba, Barcelona). *Veleia*, 23: 129-170.

FERRER I JANÉ, J. (2008). Ibèric **kastaun**: Un element característic del lèxic sobre torteres. *Cypsela*, 17: 253-271.

FERRER I JANÉ, J. (2011). Ibèric **baikar**: un nou testimoni en un escif àtic de Sant Julià de Ramis. A: BURCH, J., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. (eds.). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis* (Vol. 4 - *Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*). Documenta Universitària - Ajuntament de Sant Julià de Ramis. Girona: 203-217.

FERRER I JANÉ, J. (2018). Una nova inscripció ibèrica procedent de Can Vallmanya (Vidreteres): **baika i baiketa** també són **baikar**. *Cypsela*, 21: 119-133.

FERRER I JANÉ, J., SÀNCHEZ RODRÍGUEZ, M. (2017). L'enigma B'oïde al descobert: **kastaun i baikar** en sengles inscripcions ibèriques. *Revista d'Arqueologia de Ponent (RAP)*, 27: 221-236.

FÉVRIER, J. (1966). Inscriptions puniques et néopuniques. A: *Inscriptions antiques du Maroc, I. Inscriptions libyques – Inscriptions puniques et néopuniques – Inscriptions hébraïques des sites antiques*. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. París: 81-132.

FITA, F. (1894). Fraga, inscripciones romanas e ibéricas. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 25: 257-304.

GARCÉS ESTALLO, I. (1996). La estela ibérica de El Pilaret de Santa Quitèria (Fraga, Huesca). Una revisió a los cien años de su descubrimiento. *Kalathos*, 15: 35-55.

GARCÉS ESTALLO, I. (2007). Nuevas interpretaciones sobre el monumento ibérico de La Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca). *Caesaraugusta*, 78: 337-354.

GARCÉS, I., CEBRIÀ, A. (2002-2003). L'estela ibèrica de Tona. *Pyrenae*, 33-34: 211-232

GÓMEZ MORENO, M. (1949). *Misceláneas*. CSIC. Madrid.

GORROCHATEGUI, J. (1984). Acerca de Helasse, teónimo indígena atestiguado en Miñano Mayor (Álava). *Veleta*, 1: 261-265.

GORROCHATEGUI, J. (2002). Nota sobre las inscripciones ibéricas de Aubagnan (Landas, Francia). *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P.G. De Rijk*: 299-301.

GORROCHATEGUI, J. (2017). Soporte, imagen y escritura en las inscripciones funerarias celtibéricas. *Palaeohispanica*, 17: 291-314.

GRAELLS I FABREGAT, R. (2007). ¿Culto heroico durante la primera edad del Hierro e Ibérico antiguo en el noreste peninsular? Algunas consideraciones a partir del registro funerario. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid (CuPAUAM)*, 33: 91-115.

GRAELLS I FABREGAT, R. (2012). Discos-coraza de la Península Ibérica (s. VI-IV a.C.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, 59: 85-244.

HAMANN, S. R. (2003). *The Phonetics and Phonology of Retroflexes*. LOT. Utrecht.

Hoz, J. DE (1981). Algunas precisiones sobre textos metrológicos ibéricos. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 16: 475-486.

Hoz, J. DE (1983). Las lenguas y la epigrafía prerromanas de la Península Ibérica. *Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos*: 351-396.

Hoz, J. DE (1995). Escrituras en contacto: ibérica y latina. A: BELTRÁN LLORIS, F. (coord.). *Coloquio sobre Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*: 57-84.

Hoz, J. DE (2011). *Historia Lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. II: El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*. Manuales y Anejos de Emerita 51. Madrid.

Hoz GARCÍA-BELLIDO, M. P. DE (2014). *Inscripciones griegas de España y Portugal*. Real Academia de la Historia. Madrid.

HUALDE, J. I. (2018). Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology*, 3: 1-27.

HUALDE, J. I., ORTIZ DE URBINA, J. (2003). *A Grammar of Basque*. Ed. Mouton, de Gruyter. Berlín-New York.

HÜBNER, E. (1893). *Monumenta Linguae Ibericae*. Reimer. Berlín.

IGARTUA UGARTE, I. (2001). La aspiración en vasco: ensayo tipológico y diacrónico. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, 35-1: 185-213.

IGARTUA UGARTE, I. (2006). Del origen de la aspiración como elemento morfofonológico en vasco. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, 40-1,2: 519-530.

IGARTUA UGARTE, I. (2008). La aspiración de origen nasal en la evolución fonológica del euskera: un caso de rhinoglottophilia. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, 42-1: 171-190.

- IGARTUA UGARTE, I. (2015). Diachronic effects of rhinoglossophilia, symmetries in sound change, and the curious case of Basque. *Studies in language*, 39-3: 635-663.
- IGLESIAS, H. (2000). Miscellanées basco-ibériques. *La-purdum*, 5: 167-180.
- IZQUIERDO PERAILE, M. I., ARASA GIL, F. (1999). La imagen de la memoria. Antecedentes, tipología e iconografía de las estelas de época ibérica. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 23: 259-300.
- IZQUIERDO PERAILE, M. I., ARASA GIL, F. (2003). Stèles funéraires d'époque ibérique. *Revue des Études Anciennes*, 105-1: 17-48.
- JEFFERY, L. H. (1990). *The Local Scripts of Archaic Greece*. Clarendon Press. Oxford.
- JIMENO ARANGUREN, R. (1997). Estela taurobólica de Artajona. *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 70: 343-347.
- JORDÁN, C. (2005). ¿Sistema dual de escritura en celtibérico? *Palaeohispanica*, 5: 1013-1030.
- JORDÁN, C. (2007). Estudios sobre el sistema dual de escritura en epigrafía no monetaria celtibérica. *Palaeohispanica*, 7: 101-142.
- LAKARRA ANDRINUA, J. A. (2006). Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco. *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo (ASJU)*, 40: 561-622.
- LAKARRA ANDRINUA, J. A. (2018). La prehistoria de la lengua vasca. A: GORROCHATEGUI CHURRUCA, J., IGARTUA UGARTE, I., LAKARRA ANDRINUA, J. A. (coords.). *Historia de la lengua vasca*. Gobierno Vasco, Servicio Central de Publicaciones. Vitoria: 23-244.
- LOOIJENGA, T. (2003). *Texts and Contexts of the Oldest Runic Inscriptions*. Brill. Leiden; Boston.
- LÓPEZ CACHERO, F. J. (2008). Necrópolis de incineración y arquitectura funeraria en el noreste de la Península Ibérica durante el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro. *Complutum*, 19-1: 139-171.
- MAGGIANI, A. (2007). *Auvele feluskes: della Stele di Vetulonia e di altre dell'Etruria settentrionale*. *Rivista di Archeologia*, 31: 67-79.
- MARCO SIMÓN, F. (1978). Las estelas decoradas de los conventos caesaraugustano y cluniense. *Caesaraugusta*, 43-44: 164.
- MARCO SIMÓN, F. (1979). Las estelas decoradas de época romana en Navarra. *Trabajos de Arqueología Navarra*, 1: 205-250.
- MARTÍN CÓLLIGA, A. (2003). Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia. *Cota Zero*, 18: 76-105.
- MARTÍN RUIZ, J. A. (2009). Estelas funerarias fenicias en Andalucía. *Herakleion*, 2: 41-59.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P. (2011). La estatua-menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Vallès Oriental). *Complutum*, 22 (1): 71-87.
- MASICA, C. P. (1991). *The Indo-Aryan languages*. Cambridge University Press. Cambridge.
- MATASOVIC, R. (2009). *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Brill. Leiden.
- MAYER, M., VELAZA, J. (1993). Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos. A: UNTERMANN, J., VILLAR, F. (eds.). *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca: 667-682.
- MICHELENA, L. (1961). Comentarios en torno a la lengua ibérica. *Zephyrus*, 12: 5-23.
- MICHELENA, L. (1976). Ibérico -en. *Actas del I Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*: 353-361.
- MICHELENA, L. (1977). *Fonética Histórica Vasca*. Diputació Provincial de Guipúscoa. Sant Sebastià.
- MICHELENA, L. (1979). *La langue ibère*. *Actas del II Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Tübingen)*: 23-39.
- MONCUNILL MARTÍ, N. (2007). *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*. Tesis doctoral dirigida pel Prof. Dr. Javier Velaza. Universitat de Barcelona.
- MONCUNILL MARTÍ, N. (2017). Nombres comunes en ibérico y su inserción dentro de la frase. *Palaeohispanica*, 17: 141-156.
- MONCUNILL MARTÍ, N., FRANCÈS, J. (2017). Un nuevo cálato inscrito de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Barcelona). *Saguntum*, 49: 61-69.
- MOROTE BARBERA, G. (1981). Una estela de guerrero con espada de antenas en la necrópolis ibérica de Altea la Vella (Altea, Alicante). *Archivo de Prehistoria Levantina*, 16: 417-445.
- MOYA I GARRA, A., MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P., LÓPEZ MELCIÓN, J. B. (2010). Éssers de pedra. Les estàtues-menhirs i esteles antropomorfs de l'art megalític català. *Cypsela*, 18: 11-41.
- MULLEN, A., RUIZ DARASSE, C. (2019). *Galo. Lengua, escritura, epigrafía*. Ed. Pressas de la Universidad de Zaragoza. Saragossa.
- NETO, N. M., REBELO, P. M., ÁVILA RIBEIRO, R., ROCHA, M., ZAMORA LÓPEZ, J. A. (2016). Uma inscrição lapidária fenícia em Lisboa. *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 19: 123-128.

- OLIVER FOIX, A. (1996). Las estelas monolíticas ibéricas. Una aproximación a su problemática. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 9: 225-238.
- ORDUÑA AZNAR, E. (2006). *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*. Tesis doctoral UNED.
- ORDUÑA AZNAR, E. (2009). De nuevo sobre el sufijo ibérico **-te**. *Palaeohispanica*, 9: 501-514.
- OREL, V. (2003). *A Handbook Of Germanic Etymology*. Brill. Leiden / Boston.
- PALLOTINO, M. (1952). El problema de las relaciones entre Cerdeña e Iberia en la antigüedad prerromana. *Ampurias*, 14: 37-155.
- PANOSA, M. I. (1993a). Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña. *Complutum*, 4: 175-222.
- PANOSA, M. I. (1993b). Annex núm. 3: L'epigrafia. A: GARCIA I ROSELLÓ, J. (ed.). *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*: 311-314.
- PANOSA, M. I. (2015). *Inscripcions ibèriques de les comarques de Tarragona*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- PÉREZ OROZCO, S. (2004). *Sobre la sintaxis del ibérico*. *Fontes Linguae Vasconum*, 95: 159-164.
- PÉREZ OROZCO, S. (2005). Las consonantes laterales en las lenguas paleohispánicas. *Fontes Linguae Vasconum*, 37: 193-202.
- PÉREZ OROZCO, S. (2007). Ibérico **seltar** = "tumulus" ¿?. *Arse*, 41: 27-36.
- PÉREZ OROZCO, S. (2009). Construcciones posesivas en ibérico. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas (ELEA)*, 9: 561-578.
- POKORNY, J. (1969). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I-II*. Francke. Bern.
- QUESADA SANZ, F. (1993). Lanzas hincadas. Aristóteles y las estelas del Bajo Aragón. *Actas del V Congreso Internacional de Estelas funerarias*. Soria: 361-370.
- QUESADA SANZ, F. (2009). Approche chronologique des stèles et statues du domaine ibérique à travers les représentations de l'armement. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 34: 23-24.
- QUINTANILLA, A. (1997). Las vibrantes en la lengua ibérica. A: VILLAR, F., BELTRÁN, F. (eds.). *Pueblos, lengua y escrituras en la Hispania prerromana. Actas del VII Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península ibérica*: 563-569.
- QUINTANILLA, A. (1998). *Estudios de fonología ibérica*. Universitat del País Basc. Vitoria-Gasteiz.
- RIBICHINI, S. (2003). Il morto. A: ZAMORA, J. A. (ed.). *El hombre fenicio. Estudios y materiales*. CSIC. Roma-Madrid: 259-278.
- RIERA VARGAS, R. (2013). Estelas ibéricas con lanzas y tropas auxiliares en el nordeste peninsular. *Gladius*, 33: 39-56.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2001). El término **(t)eban(en)** en la lengua íbera: 'coeravit' vs. 'filius'. *Arse*, 35: 59-85.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002a). Problemas y cuestiones metodológicas en la identificación de los compuestos de tipo onomástico de la lengua íbera. *Arse*, 36: 15-50.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002b). La hipótesis del vascoiberismo desde el punto de vista de la epigrafía íbera. *Fontes Linguae Vasconum*, 90: 197-217.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2003). Sobre los fonemas vibrantes y afines de la lengua íbera. *Veleia*, 20: 341-350.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2004). *Análisis de epigrafía íbera*. Universidad del País Vasco. Vitoria-Gasteiz.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2005a). Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques. *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia Ibèrica*, 1: 13-144.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2005b). La problemática del sufijo "primario" o "temático" -k- en la lengua íbera. *Faventia*, 27-1: 23-38.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2005c). ¿Existe el doble sufijo de "genitivo" -ar -en en la lengua íbera? *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 251-255.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2009). Observaciones sobre algunas inscripciones ibéricas. *Kalathos*, 24-25: 461-473.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2014). Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos. *Arqueoweb*, 15-1: 81-238.
- ROHLFS, G. (1977). *Le Gascon, études de philologie pyrénéenne*. Niemeyer. Tübingen.
- RUANO RUIZ, E., SERRANO CARRILLO, J., LUCAS PELLICER, M. R. (1991). Escultura ibérica de Espejo (Córdoba): Hipótesis sobre su funcionalidad. *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia antigua*, 4: 297-318.
- RUIZ DE HARO, M. I. (2012). Orígenes, evolución y contextos de la tecnología textil: la producción del tejido en la Prehistoria y Protohistoria. *Arqueología y Territorio*, 9: 133-145.
- SADER, H. (2005). Iron Age Funerary Stelae from Lebanon. *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 11: 80-83.
- SAEED, J. I. (1999). *Somali*. John Benjamins Publishing. Amsterdam; Philadelphia.
- SALABERRI ZARATIEGI, P., SALABERRI IZKO, I. (2016). An introduction to Basque aspiration: the contribution of onomastics. *Fontes Linguae Vasconum*, 122: 365-392.
- SAN VICENTE, J. I. (1985). Estelas, lápidas y fragmentos epigráficos inéditos de la ermita de San Miguel de Ocariz. *Estudios de Arqueología Alavesa*, 12: 291-294.

- SILES, J. (1980). La inscripción de la Peña de las Majadas. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 56: 171-189.
- SILES, J. (1985). *Léxico de inscripciones ibéricas*. Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos. Madrid.
- SILGO GAUCHE, L. (1994). *Léxico ibérico*. Real Acadèmia de Cultura Valenciana. València.
- SILGO GAUCHE, L. (2001). La estela de Sinarcas y su leyenda epigráfica. *Arse*, 35: 13-24.
- SILGO GAUCHE, L. (2005). Lengua y epigrafía ibéricas. A: APARICIO PÉREZ, J., MOROTE BARBERÁ, J. G., SILGO GAUCHE, L., CISNEROS FRAILE, Y. F. *La Cultura Ibérica. Síntesis Histórica*: 217-241.
- SILGO GAUCHE, L. (2008). Miscelánea ibérica (1). *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 11-2: 139-144.
- SIMÓN CORNAGO, I. (2012). Nota sobre una estela ibérica duplicada (Calaceite, Teruel). *Trabajos de Prehistoria*, 69/1: 171-176.
- SOLINAS, P. (2015). Sulla forma *pala* nelle iscrizioni leponzie. A: BUSÀ, M. G., GESUATO, S. (eds.). *Lingue e contesti. Studi in onore di Alberto M. Mioni*: 187-198.
- SPEISER, D. (2011). The Symmetry of the Ornament on a Jewel of the Treasure of Mycenae. A: WILLIAMS, K. (ed.). *Crossroads: History of Science, History of Art (Essays by David Speiser)*, vol. 2: 1-8.
- TOLOSA LEAL, A. (1996-1997). Sobre ibérico “seldar”. *Arse*, 30-31: 119-122.
- TOVAR, A. (1959a). *El Euskera y sus parientes*. Ed. Minotauro. Madrid.
- TOVAR, A. (1959b). Lenguas prerromanas no indoeuropeas: testimonios antiguos. *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, vol. I: 5-26.
- TOVAR, A. (1961). *The Ancient Languages of Hispania and Portugal*. S. F. Vanni. Nova York.
- TOVAR, A. (1979). Notas lingüísticas sobre monedas ibéricas. *Actas del II Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*: 473-489.
- UNTERMANN, J. (1972). Ein neugefundener Steinaltar mit iberischer Inschrift aus Südfankreich, *Homenaje a A. Tovar*. Gredos. Madrid: 465-468.
- UNTERMANN, J. (1984). Inscripciones sepulcrales ibéricas. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10: 111-119.
- UNTERMANN, J. (1990). *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die Iberischen Inschriften aus Spanien*. 2. *Die Inschriften*. Ludwig Reichert Verlag. Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1995). La lengua ibérica: nuestro conocimiento y tareas futuras. *Veleia*, 12: 243-256.
- UNTERMANN, J. (2001). Algunas novedades sobre la lengua de los plomos ibéricos. A: VILLAR, F., FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. P. (eds.). *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania. Actas del VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica*: 613-627. Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca.
- VAVASSORI, M. (2012). La personalizzazione della ceramica domestica. *Sylloge Epigraphica Barcinonensis (SEBarc)*, 10: 81-99.
- VÁZQUEZ OBRADOR, J. (1993). Soluciones romances de la geminada -LL- en la toponimia de Sobremonte, Ribera de Biescas y Sobrepuerto, Huesca, intento de explicación foneticofonológica. *Anuario de Estudios Filológicos*, 16: 391-415.
- VELAZA FRÍAS, J. (1991). *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.
- VELAZA FRÍAS, J. (1994). Iberisch **eban**, **teban**. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 104: 142-150.
- VELAZA FRÍAS, J. (1996). *Epigrafía y lengua ibéricas*. Arco Libros. Madrid.
- VELAZA FRÍAS, J. (2004). **Eban**, **teban**, diez años después. *Estudios de Lengua y Epigrafía Antiguas*, 5: 199-210.
- VELAZA FRÍAS, J. (2017). Imagen y texto en la epigrafía funeraria ibérica. *Palaeohispanica*, 17: 235-248.
- VIDAL, J. C. (2009). *Los vínculos europeos del substrato íbero*. [2a ed. 2012] La Busca. Barcelona.
- VIDAL, J. C. (2015). *Toponimia ibérica*. Sunya. Barcelona.
- VIDAL, J. C. (2017). La palabra ibérica **abár** ‘diez; decena’ y el sistema decimal **a – o – ki**. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas (ELEA)*, 15: 107-166.
- VILAPLANA PUJOLAR, J. (1953). Estela ibérica ausetana. *Ausa*, 3: 101-103.
- VÍLCHEZ, M. (2015). Tejido y rito en espacios de culto íberos: las fusayolas como objeto de estudio. *Revista Atlántica-Mediterránea*, 17: 281-288.
- WHITEHOUSE, R. D. (2013). Tombstones in the North Italian Iron Age: Careless writers or athletic readers? A: PIQUETTE, K. E., WHITEHOUSE, R. D. (eds.). *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium*, 271-288.

Annex I: esteles

Es mostren algunes de les esteles esmentades en el text. Quan no hi ha indicatius, les descripcions sempre són d'esquerra a dreta; no hi ha relació d'escala entre les esteles.

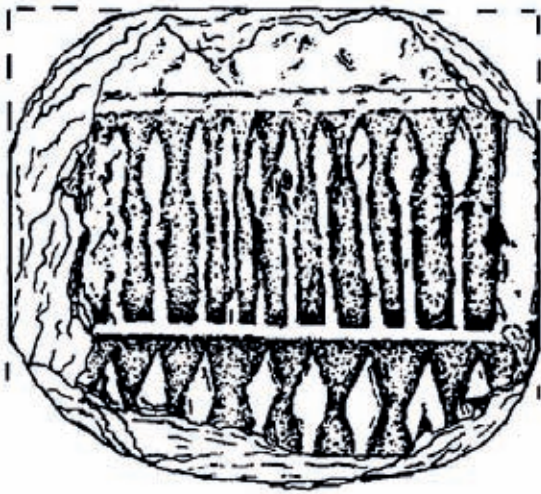

Figura 5. Sant Sebastià de la Guarda-2, Palafrugell (Garcés-Cebrià 2002-2003: 224); Cretes (Velaza 2017: 241).

Figura 6. Pla de Vinyets, Canet lo Roig (Wikimedia Commons); Vispesa, Tamarit de Llitera (Museo de Huesca).

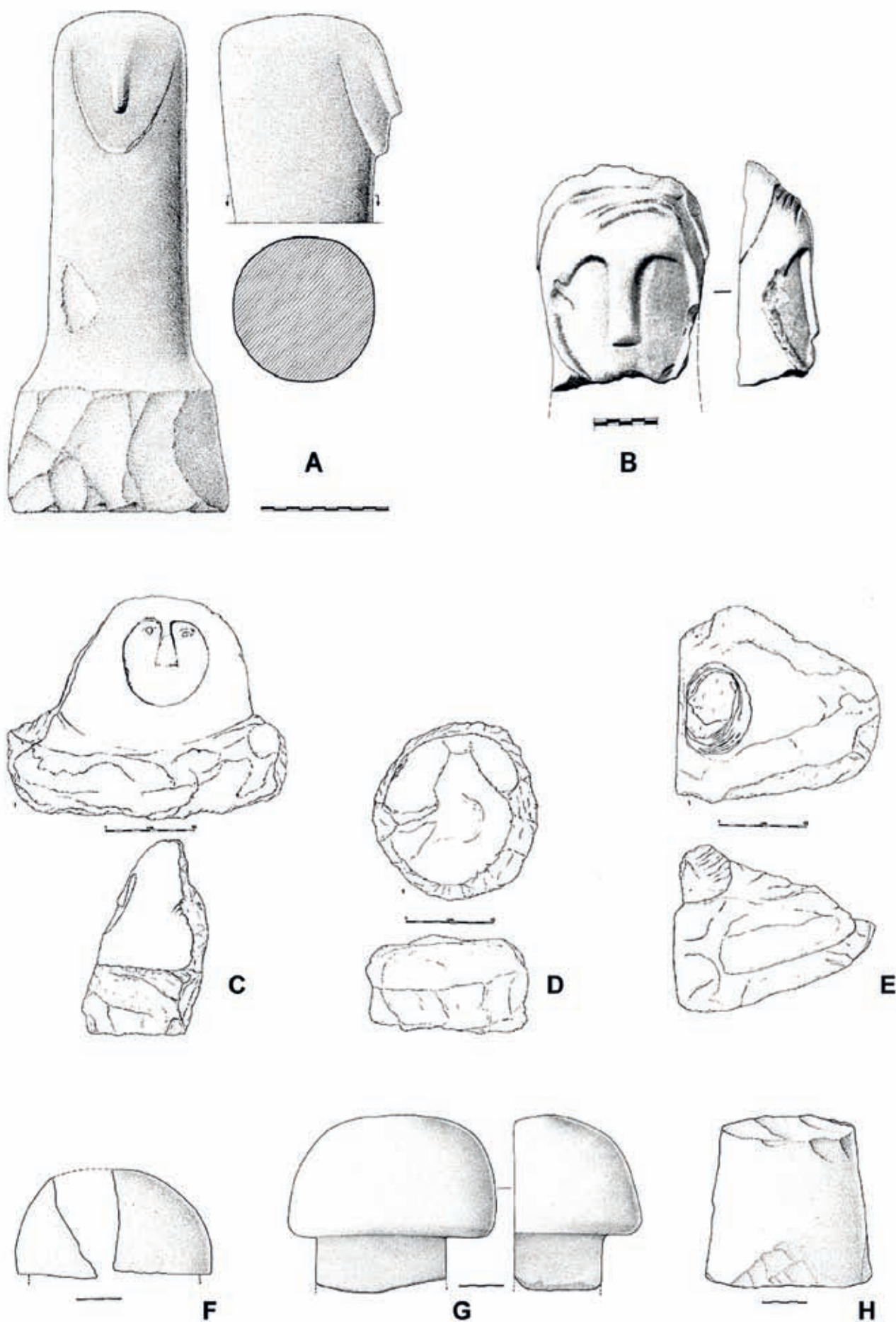

Figura 7. Esteles i cippi sepulcrales (Graells 2007: 102): A = La Pedrera, Vallfogona de Balaguer; B = Roques de Sant Formatge, Seròs; C, D, E = Els Castellets, Mequinensa; F, G, H = Coll del Moro, Gandesa.

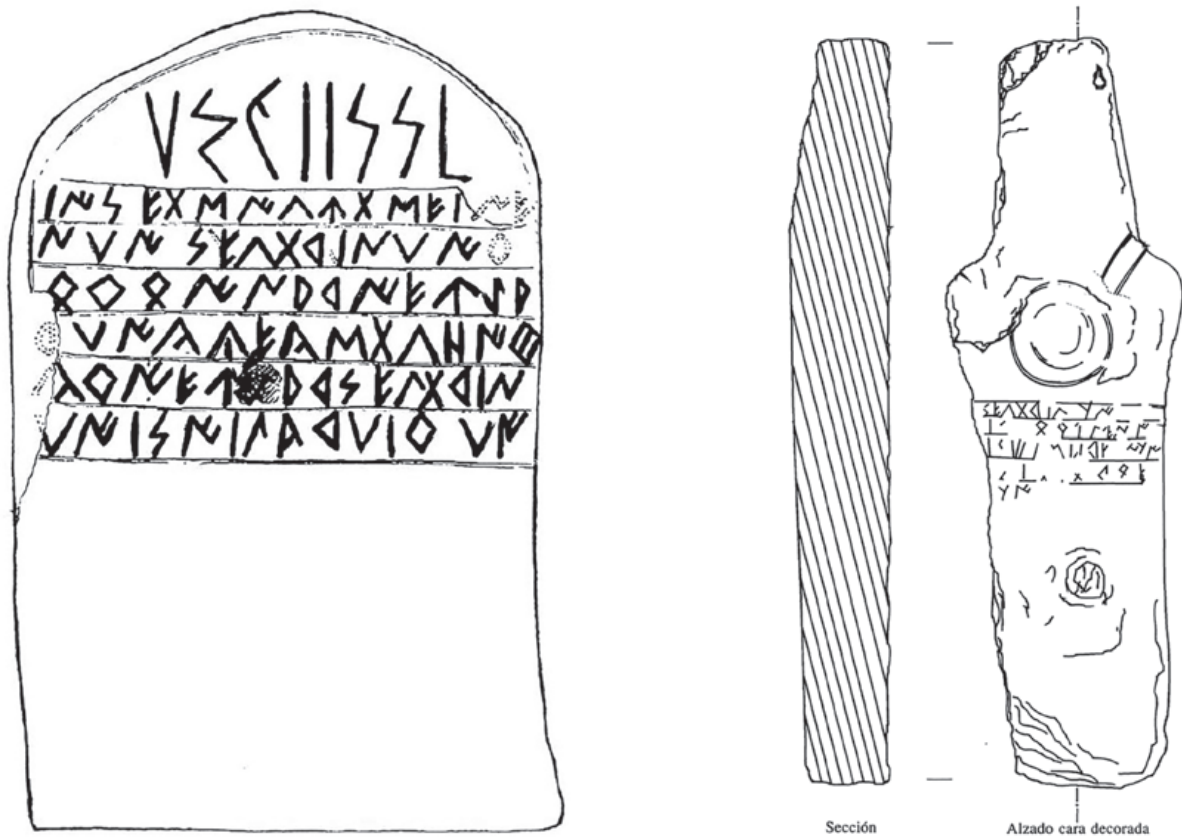

Figura 8. Sinarcas (Silgo 2001); Mas de Barberán, Noguera (Arasa-Izquierdo, 1998: 82).

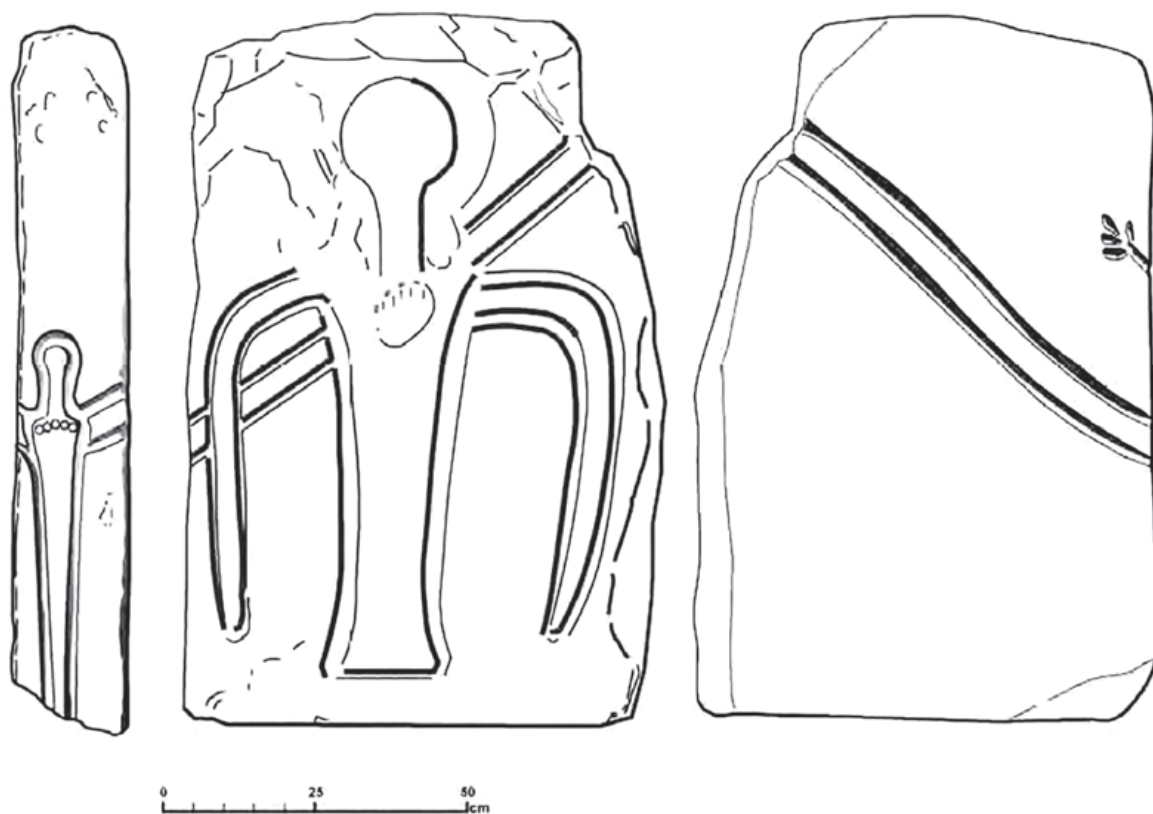

Figura 9. Preixana (Badias 2013: 121).

Figura 10. Sagunt (Izquierdo-Arasa 2003: 41); Cabanes (Esteve 1986).

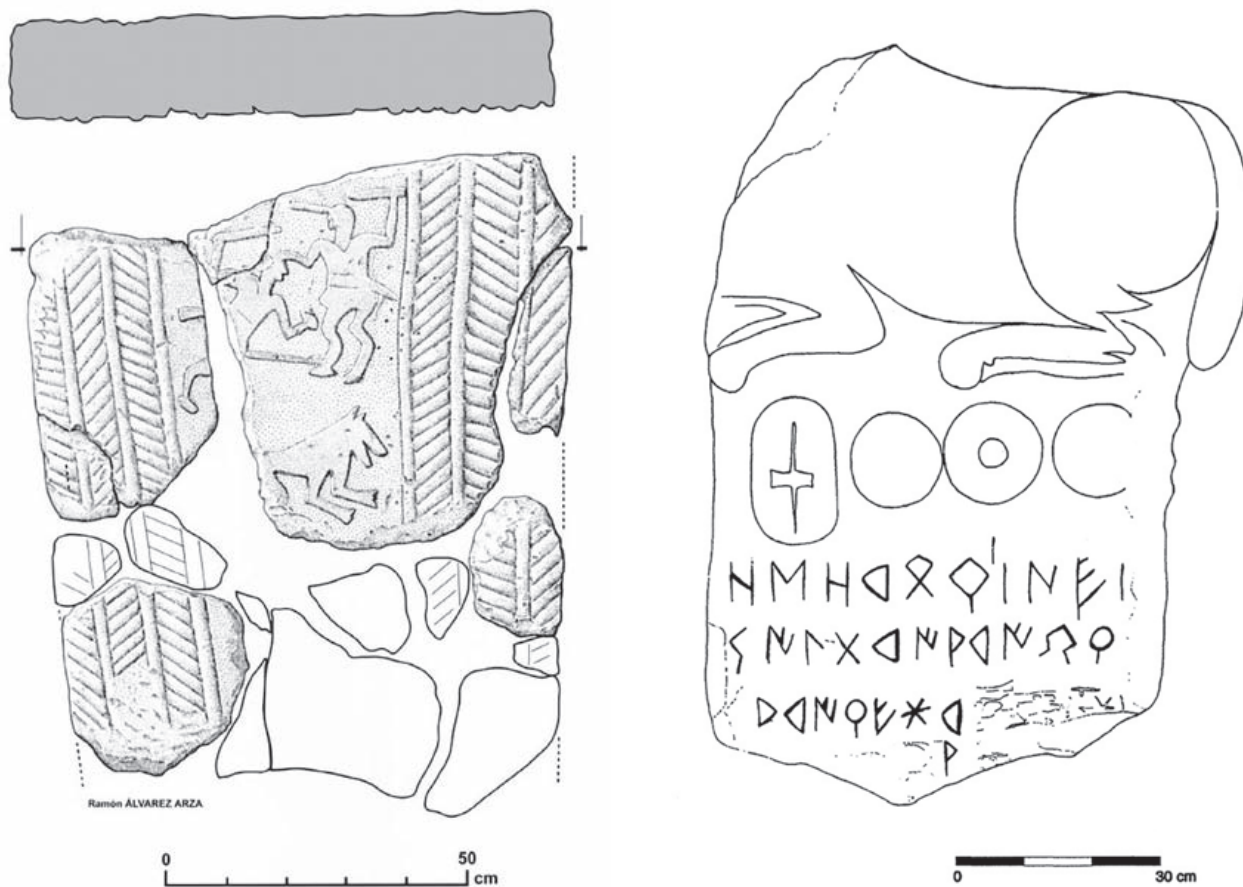

Figura 11. Tona (Garcés-Cebrià 2002-2003: 219); El Acampador, Casp (Arasa-Izquierdo 1998: 86).

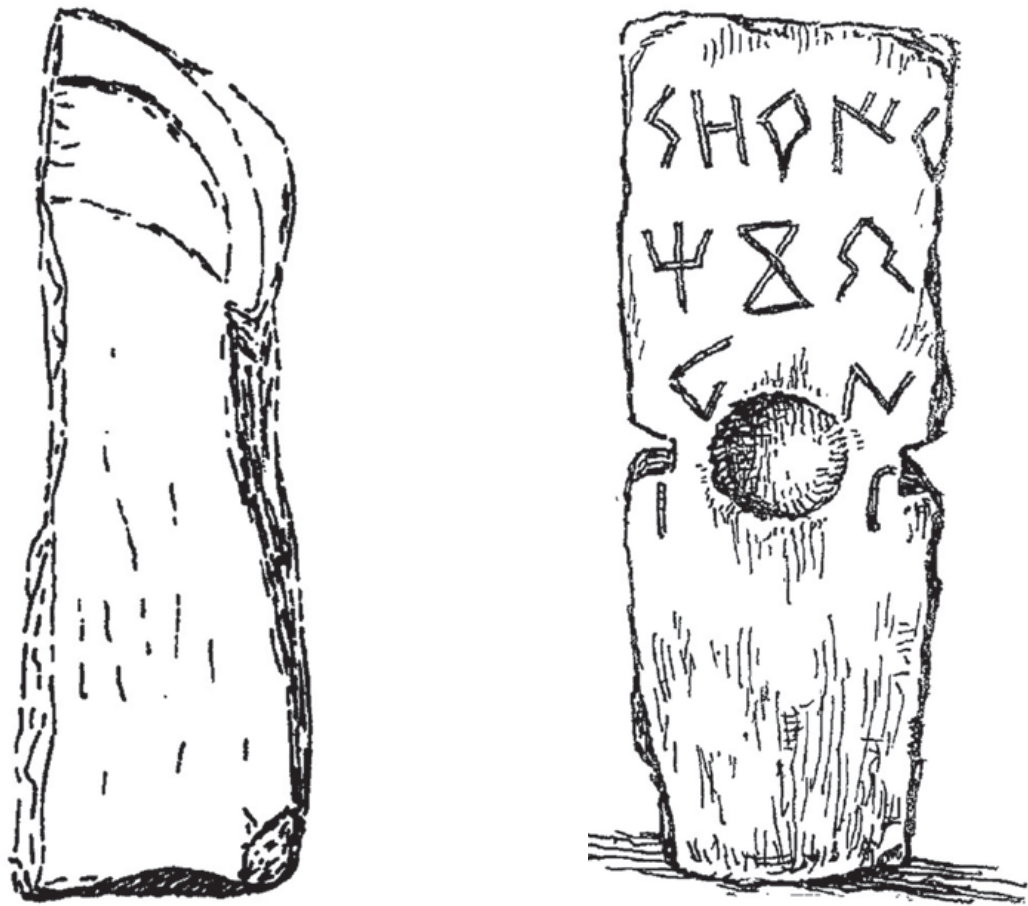

Figura 12. Cabrera de Mar (Clariana *et al.* 1999: 57); La Roca, Sant Hipòlit de Voltregà (Vilaplana 1953).

Figura 13: Llefà, Badalona (Garcés-Cebrià 2002-2003: 227); Can Peixau, Badalona (Comas 2001: 10); Barcelona (Garcés 1996: 52).

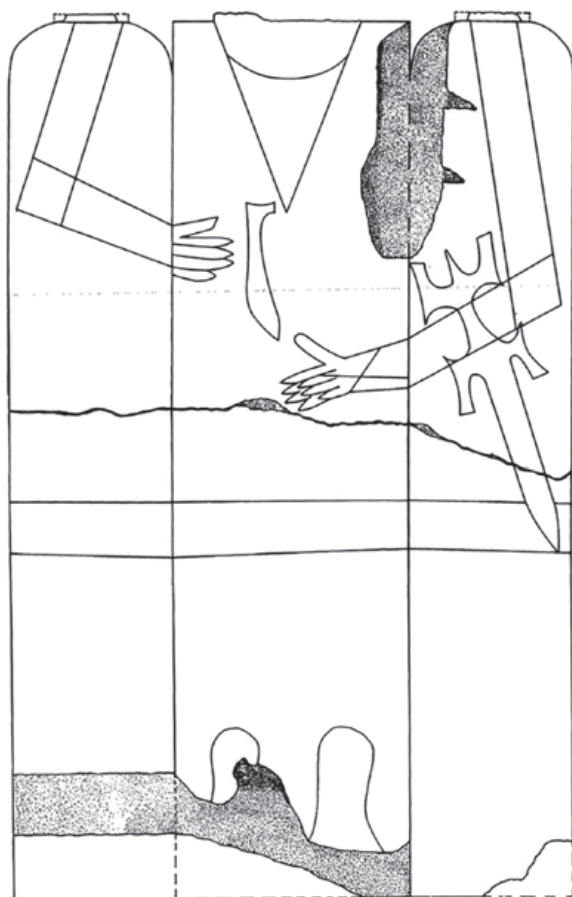

Figura 14. Altea la Vella (Morote 1981: 420); Càller, Sardenya (Pallotino 1952: 144).

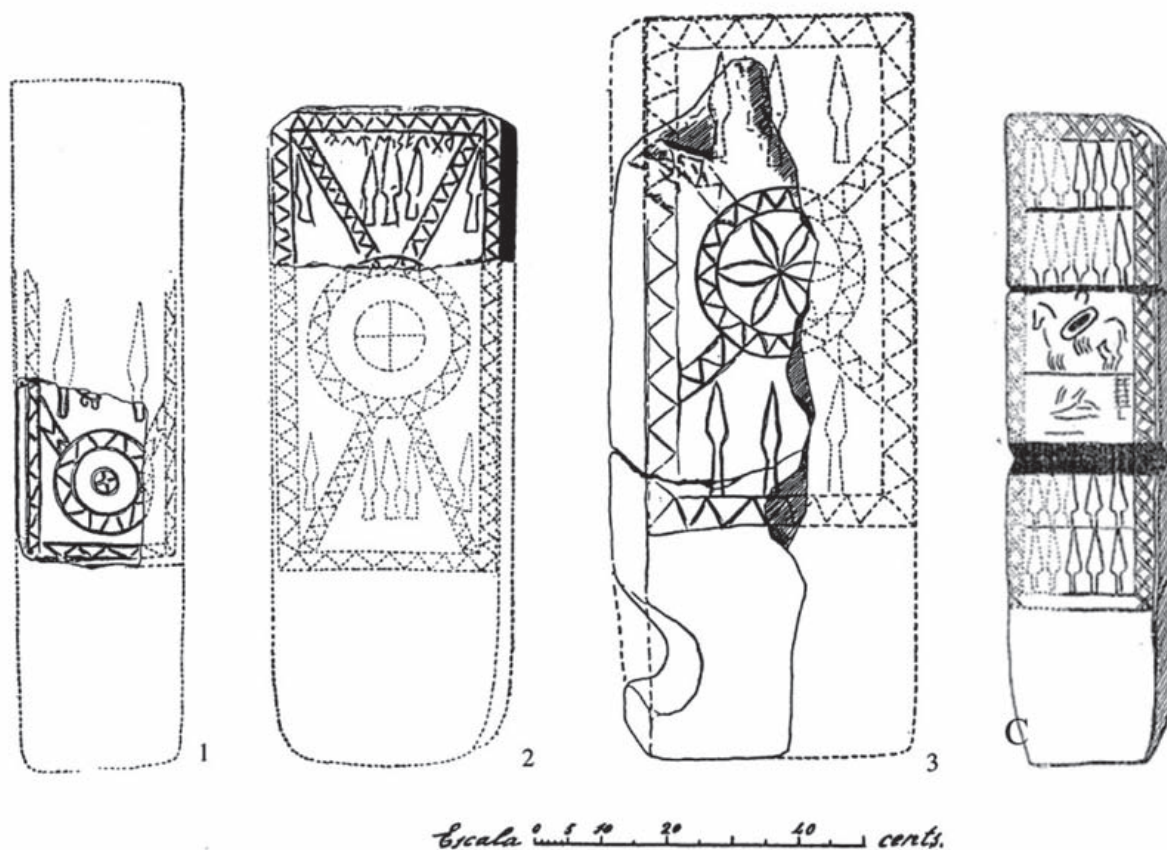

Figura 15. Esteles de Cretes (Arasa-Izquierdo 1998: 88); Calaceit (Simón 2012: 213) a la dreta.

Les esteles ibèriques es poden dividir en diversos grups segons la forma o el contingut que mostren (vegeu Oliver Foix 1996; Izquierdo i Arasa 1999).¹ En aquest annex s'esmenten els principals grups segons el contingut, per a poder relacionar d'aquesta manera la tradició epigràfica ibèrica en monuments funeraris amb elements iconogràfics o representatius, en el cas d'haver-n'hi.

Un grup el formaria el conjunt d'esteles que es coneixen com a esteles de guerrier, sempre de difícil datació per manca de context arqueològic (Oliver 1996);² les dues esteles de Sant Sebastià de la Guarda de Llafranc mostren sèries de llances;³ l'estela del Tossal de les Forques a Cretes presenta sis puntes de llança i un *cardiophylax* (decorat amb una roseta de sis pètals);⁴ la del barri badaloní de Llefia mostra tres llances (també inclou creixent lunar cap per amunt, una roseta de sis pètals i una inscripció amb un antropònim, C.8.1); la de la plaça Font i Cussó de Badalona mostra cinc llances i conté inscripció ibèrica (C.8.11); la de Tona mostra una escena on dos personatges amb llances clavades s'enfronten amb espases rectes; la de Can Fatjó a Rubí també mostra

llances; la de La Vispesa a Tamarit de Llitera (en cas que els dos fragments formessin part d'una única estela) mostra mans tallades,⁵ un escut, una llança, cavalls, una espasa, i està emmarcada per una inscripció (D.12.1-2); l'estela de Palermo a Casp mostra una escena d'un cavaller amb llança i escut sobre una sèrie de llances; una altra estela de Casp mostra quatre escuts sobre una inscripció ibèrica (E.13.1); les esteles de Sant Antoni de Calaceit mostren un cavaller i vuit puntes de llança, un cavaller amb escut, i la tercera mostra vint puntes de llança; l'estela d'El Palao a Alcanyís mostra una mà tallada, un enemic abatut amb escut, un cavaller amb escut i llança, i sis llances; la de Torre Gachero a Vall-de-roures mostra una sèrie de trenta puntes de llança; la de Mas de Magdalenes a Cretes mostra cinc puntes de llança, un *cardiophylax* i conté una inscripció (E.10.1); les dues esteles de Mas de Pere la Reina, també a Cretes, mostren motius militars (quatre puntes de llança una, dues puntes i un *cardiophylax* l'altra); l'estela trobada a Mas Sigala mostra dues llances; la de Mas de Perchades dues puntes; la de Mas de Barberán a Noguera de la Ribera mostra un *cardiophylax* i conté una inscripció (E.14.1); les tres esteles de Valdevallerías mostren dues llances cadascuna, etc.

El segon grup d'esteles no conté cap mena de representació que faci pensar en un guerrier i només semblen incloure motius religiosos de tipus astral, bàsicament el creixent lunar, o la roseta de sis pètals,⁶ com és el cas de l'estela trobada a Cabrera de Mar (creixent cap per avall), la de Barcelona (creixent i roseta de vuit pètals amb la inscripció C.9.1), la de

1. També és interessant el recent treball de Gorrochategui (2017) sobre les esteles cel·tibèriques.

2. Certs autors pretenen atribuir a una influència cultural romana la presència ocasional de textos ibèrics; d'aquesta manera, els textos sobre esteles amb iconografia preromana haurien de ser el producte d'una addició posterior, suposició reforçada pel fet que no s'usi el signari dual (cosa que hauria garantit altrament l'antiguitat d'un text segons Velaza 2017). Beltrán (2012: 22-23) arriba a proposar fins i tot que l'objecte, és a dir, les mateixes esteles, serien una adaptació indígena del que serien les plaques romanes (per motius principalment econòmics). Certament, alguns d'aquests textos estan incisos sobre plaques o làpides (G.7.1, G.12.1, G.17.1), objecte habitual de la cultura romana, però les altres inscripcions mostrarien una dificultat cronològica (entre el moment de l'erecció del monument i el suposat moment de la inserció del text, C.8.1, D.12.1, D.12.2, E.10.1, E.14.1), també mostrarien unes particularitats en la tècnica d'inserció o en els signes emprats que dificulten considerar-les recents; tampoc és gaire comprensible datar d'època romana inscripcions ibèriques segons l'absència de signes duals quan algunes inscripcions cel·tibèriques dels segles II i I aC mostren precisament aquest dualisme (vegeu Jordán 2005, 2007). Per a més motius que sostindrien una major antiguitat de les inscripcions, vegeu Barrandon (2003, 217) i De Hoz (1995: 74-75; 2011: 414-415).

3. La presència de llances o puntes de llances en les esteles ibèriques s'ha volgut relacionar amb el costum que segons Aristòtil (*Política* VII, 1324b) tenien els ibers de clavar en les tombes dels guerrers tantes llances com enemics van vèncer en vida.

4. El *cardiophylax* era un tipus de cuirassa consistent en dues peces ovals que protegien pit i esquena (s'ajustaven al cos mitjançant cinyells de cuir). Si bé el context arqueològic original de la majoria de les esteles és desconegut (les datacions es basen en gran mesura en els estudis paleogràfics), l'estela antropomorfa de Turbil (Beire, Navarra), trobada prop d'un *oppidum* i necròpoli tumular de l'edat del ferro, ja mostra un *cardiophylax* (Armendáriz 2012). Aquest element defensiu té un origen centre-italic; va ser utilitzat també per les elits (lígurs?) del Golf de Lleó i del nord-est peninsular a partir del segle VII aC, on, una mica abans d'abandonar-se el seu ús en el segle V, va ser adoptat pels pobles cel·tibers, que van ser a la vegada els responsables de difondre el seu ús entre els ibers del sud-est en el segle IV aC (Graells 2012: 88, 101, 106, 112-113). Un dels primers *cardiophylax* usats en la Península Ibèrica és el que es va trobar en la necròpoli del Coll de Llinars del Vallès (Graells 2012: 195-197).

5. Diodor Sícul (*Bibliotheca Historica* XIII, 57) explica que els mercenaris ibèrics que van lluitar pels cartaginesos tenien el costum de tallar les mans dels enemics abatuts per tot seguit clavar-les en les llances que portaven.

6. La primera constància del motiu artístic en forma de roseta hexapètala data del segle XVI aC, i apareix decorant medallons i plats de balança d'or trobats en la necròpolis de Micenes. Els etruscs van adoptar la roseta (o potser la van portar) a la Península Itàlica, on la trobem representada per exemple en l'estela de Vetulonia (Maggiani, 2007); en aquesta estela, que coronava un túmul de pedres datat del segle VII aC, es representa un guerrier que porta un escut amb aquest motiu junt amb altres elements d'origen egeu, com ho són el casc corinti o la *labris* de doble tall. La roseta denota el coneixement del compàs, ja que per dibuixar-la cal fer primer una circumferència, després, i amb un radi idèntic al del cercle, es traça des de qualsevol punt del perímetre un arc limitat pel perímetre de la circumferència, des de la segona intersecció es torna a dibuixar el mateix arc (on la primera intersecció ha de coincidir amb el centre del primer arc), tot repetint aquesta acció cinc vegades més (Williams 2011: 1-8). Aquesta figura, formada d'una manera mecànica i sempre idèntica, pot incloure's en l'anomenada geometria sagrada, fet que pot haver-ho convertit en un símbol religiós o de superstició. La roseta pot representar el sol, però la seva forma recorda més la dels estels; com que sovint es relaciona iconogràficament amb el creixent lunar, es pot pensar que la roseta representa el planeta Venus (el segon astre més visible quan es fa de nit), o si el vincle amb la lluna és més directe, la roseta podria representar un astre dels que sovint pateixen el que s'anomena "ocultació", és a dir, quan astres com Aldebaran o Júpiter queden temporalment ocults a causa del trànsit de la lluna, fet que possiblement haguera tingut connotacions màgiques o religioses. Es tracta d'un motiu que també es va emprar en esteles hispanoromanes, també en les vascones (Marco Simón 1979; San Vicente 1985; Jimeno 1997).

Vinebre (creixent cap per amunt i disc amb sis radis amb inscripció llatina), l'estela actualment desapareguda del Pilaret de Santa Quitèria a Fraga (cercle amb sis radis amb la inscripció D.10.1), etc.

Encara es pot identificar un altre grup o categoria d'esteles, les que no contenen cap mena de representació, però que porten inscripcions ibèriques: Badalona (C.8.10),⁷ Santa Perpètua de Mogoda (C.10.1), Tarragona (C.18.6-5), Civit (C.27.1), Sant Hipòlit de Voltregà / Vic (D.2.1), Guissona (D.15.1), Canet lo Roig (F.2.1-3), Alcalà de Xivert (F.3.1-3), Coves de Vinromà (F.4.1), Cabanes (F.5.1), Sagunt (F.11.1-5, F.11.10-15, F.11.27), Sinarques (F.14.1), Bell-lloc (F.26.1), Benassal (E.9.1), Mengíbar (H.10.1), Càller (X.0.1), etc.⁸

Finalment, es podrien considerar en certa mesura hereves d'aquestes tradicions les inscripcions ibèriques romanitzades que apareixen en làpides (E.8.1, F.11.2), algunes de les quals són bilingües (C.18.6, C.18.6, F.11.27).⁹

7. Aquesta estela (amb la inscripció *mlbebiur' + ar + mi*), es va aprofitar per a cobrir el clavegueram de la *Baetulo* romana; just al seu costat van trobar l'estela amb la inscripció C.8.11, on apareix el mateix antropònim com a fill o dedicant de l'estela de *bantuin*.

8. La concentració més gran d'esteles amb inscripció es troba precisament allà on hi ha una llarga tradició d'erigir esteles de guerrer anepigràfiques.

9. Més informació en Mayer i Velaza (1993); la romanització també és evident en la preparació del camp epigràfic, en la tècnica d'incisió (solc en V), i en detalls epigràfics com són els reforços o la puntuació en forma d'aspa (Beltrán 2012: 19).

Annex II: pèrdua de sibilants en basc

Abans d'analitzar la pèrdua de sibilants en basc, cal saber que aquesta llengua posseeix actualment dues sibilants, *z* i *s*.¹⁰ Tot i això, els préstecs llatins començats per /s-/ van ser paradoxalment integrats en basc amb /z/: *agita* > *zagita*, *salvus* > *zaldu*, *signus* > *zeinu*, *sigillum* > *zigilu*, *siliqua* > *zeruka*, *sorte* > *zorte*, *solus* > *zorru*, etc.¹¹

Tal com s'ha explicat abans, la bascologia reconeix una pèrdua ocasional de sibilants. Michelena (1977: 292-294), per exemple, després d'analitzar casos provocats per dissimilacions com *zozpal* ~ *ozpal* 'astella' o *tximitxi* ~ *imitxi* 'xinxà', va exposar-ho així:

Hay pérdida no disimilatoria en *ap(h)o* 'sapo', junto a *zapo*, que en vasco será un préstamo con pérdida de la sibilante inicial explicable a partir del plural romance: *losápos*, dividido *los ápos*. Cf. además, entre otros, el vizc. *zi(i)* 'junco', frente al común *i(h)i*, *i*, con *z-* muy probablemente secundaria como la de b.-nav. lab. *zitoitz* 'gotera exterior' (Harriet, etc.) frente a la inicial vocálica de los generales *ito(g)in*, *itoki(n)*, *itoitz*, *ituxur*, etc. [...] También hay ejemplos de pérdida disimilatoria en interior de palabra: a.-nav. *burintx(a)* 'ardilla' (22), cf. aezc. sal. *burtxintx*, a.-nav. guip. (*kata*-) *joxintxa*, *-kuxantxa*, *-putxintx* id., cuyo primer elemento es *katu* 'gato'; b.-nav. lab. *gigotso* 'hombre huraño, semisalvaje' de (b.-nav.) *gizotso* 'duende', cf. Pouv. "otso-guiçona, loup garou, oçarguiçona, homme chien, hombriperro"; probablemente Leiz. etc. *iziapen* 'espanto' con el suf. *-zapen*; vizc. *iraatsi*, a.-nav. *iratsi* 'añadido, pegado' que puede ser causativo de *itsatsi*; vizc. Txorierrri *lorinjau* 'halagado', cf. *loxindau*, *loxentxatu*, etc.; a.-nav. meridional *ortots* 'trueno' (ya Beriayn) < **ortz-ots* 'ruido del cielo', cf. b.-nav. lab. *or(t)zantz* id. < **or(t)z-azantz* (22 bis). El nombre Anso (< Sanso) tiene como patr. *Sanoyz*, atestiguado con frecuencia en documentos medievales de Navarra: la pérdida de la sibilante interior fue suficientemente antigua para que su *-n-* aparezca tratada como intervocálica en vizc. ant. *Saonch* Sánchez < **Sāōch* < **Sāōitz* (23). [...] Sin que haya otra sibilante en la palabra, tenemos *urdañ* 'porquerizo' ya en Leiz., sul. *urdañ* (Gèzc, probablemente oxítono), frente a *artzai(n)*, *betzain*, *itzai(n)*, *mandazai(n)*, etc., formados con un nombre de animal doméstico más *-zai(n)* < **zani* (vid. supra, 7.5 c). La misma terminación probablemente tiene el a.-nav. *igurai(n)* 'guardamontes, montero' (ya Oih. Voc., cf. *in loco quem bascones vocant Ygurai Mendico*, año 1085, Leire, e *Igurai Mendieta*, Irache, Vasc. med. 31 y 38), b.-nav. guip. *irurai*: cf. guip. *irurazai* 'meseguero'.

Un altre fet, fins ara no detectat o exposat en bascologia, però que cal exposar, és que mentre /s-/ sembla tindre garantit un ús antic en paraules pròpies del basc,¹² no es detecten començaments en /z-/ en

substantius patrimonials (excepte quan una segona /z/ o /tz/ facilita el que seria la conservació de /z-/ inicial),¹³ així, si s'aïllen préstecs evidents, les paraules que comencen per /z-/ també poden ser considerades préstecs, però no tan evidents:

zan 'vena' i *zain* 'vena; tendó; nervi' (per ser possibles préstecs de l'occità *sang*); *zain* 'guarda' (podria relacionar-se amb *zoinu* 'cura, atenció', préstec de l'occità *soin* 'cura, atenció', o del cognat francès *soin*); *zaran* 'sarró' i *zare* 'cistell' (castellà *sera*); *zaldi* 'cavall' (per ser un possible préstec celta, doc. *thieldones* 'cavalls càntabres'); *zali* 'cullerot, cossi' (occità *selha* 'morter', amb metàtesi?); *zaraka* 'matollar' (castellà *jaral*); *zarpa* i *zarpel* 'butxaca interna' (es pot posar en relació amb *zarpail* 'drap', paraula que a la vegada procedeix de l'occità *serpillha*); *zangar* 'tíbia', *zanga*, *zango* 'cama; peu' (castellà *zanca* 'parte más larga de la pata de una ave; pierna, pata'), *zarpa* 'mà (en sentit pejoratiu)'; *zemaï* 'amenaza' (castellà *amenaza*, amb metàtesi i pèrdua de nasal); *zerba* 'bleda' (castellà *berza*, amb metàtesi); *zirin* 'excrements d'au' (occità *cherre* 'xerri, excrements d'ovella'); *zerren* 'arna', *zeden* 'saballó; arna' i *zeder* 'arna' (occità *siron* 'saballó'); *zela* 'sella' (occità *sèla*); *sel* 'terreny circular amb una meda en el centre', *zelai* 'camp' i *zeldor* 'plana' (es relacionen amb el castellà d'Astúries i Cantàbria *sel* 'prat on amurria el bestiar'); *ziho* 'sèu; saïm' (castellà *sebo*); *zimitz* 'xinxà' (llatí hispànic *cimice*); *zirgilo* 'cercle, anella' (castellà *círculo*); *ziri* 'falca; pal, escuradents' (potser de l'occità *sarra* 'falca de fusta o ferro per assegurar un mànec' en cas d'haver sigut transmès pels dialectes bascos del nord, que només coneixen la vibrant simple); *zoka* 'soca', *zohi* 'terròs', *zokor* 1 'terròs', *zokor* 2 'tany d'arbre', o *zokor* 3 'herba que queda en un camp després de péixer el bestiar; branquillons sense fulla' (occità *soc* 'soca'); *zorru* 'sarró' (del castellà *zurrón*, de l'occità *sarron*, o de la llengua preromana d'on provinguí aquest mot); *zurrunpi* 'xarampió' i *zurrunino* 'virola' (occità *sarrampiu*, sinònim de *senepiu* i *charpin*), etc.

Aquesta aparent absència de /z-/ en començaments de paraules patrimonials podria implicar una bucalització en /h/, que en qualsevol cas s'hauria de demostrar. Si s'accepta la possibilitat que /z-/ no fos realment un fonema antic en basc primitiu,¹⁴ l'anàlisi de paraules que comencen per *z-* i que semblen patrimonials poden ser reconsiderades amb més o menys seguretat com a paraules en les quals la sibilant no seria primitiva:

zilo 'sitja' per ser variant de *zulo* 'forat' (paraula d'origen celta tal com s'ha vist abans);¹⁵ *zormin*, *zurmio* 'turmell' (i les variants *txurnil* i *txurmio*) per poder tenir el mateix origen, ara com ara desconegut, que les paraules catalanes amb *t-* inicial *turma*, *turmell* i *torm*; també diverses paraules relacionades amb la pell o el cuir podrien derivar (o ser compostos) de la paraula *azal* 'escorça, closca; pell' (*zalgi* 'caspa', *zahi* 'segó del blat; caspa', *zaragar* 'sarna', *zarakar* 'crosta',

10. Representen una sibilant laminal sorda i una sibilant apical sorda. Per una altra banda, cal dir que en l'escriptura ibèrica es van fer servir dos tipus de sibilants, *ś* i *s*.

11. Anterior també a l'entrada del préstec *zilar* 'plata', ja que es tracta d'una reconeguda *wanderwort* o "paraula viatgera" d'origen oriental: ibèric *śalir*, celtibèric *silabur*, rus *cepeōpo*, anglès *silver* (protogermànic **silubra*), berber *azref*, etc.

12. Com per exemple *sagar* 'poma', *sai* 'volor', *sei* 'sis', *sein* 'nen' (relacionat amb el formant d'antropònims aquità *Seni-*), *seme* 'fill' (relacionat amb l'aquità *Sembe-*), *su* 'foc', *suge* 'serp', *sagu* 'ratolí' (d'on es van obtenir *sagarroi* 'eriçó', *saguzar* 'rat penat', o *sator* 'talp'), etc.

13. Com per exemple *zezen* 'toró', *zintzur* 'gola'; *zitoitz* 'gotera'; *ziza* 'bolet'; *zurzul* 'clatell'; *zuzi* 'teia, torxa' (possiblement format amb *su* 'foc'; *zazpi* 'set'; *zortzi* 'vuit'; *zozo* 'estornell', etc.

14. La bascologia reconeix actualment que el basc ha sofert un procés continuat de debucalització que ha provocat que /h/ hagi substituït diverses consonants segons el context fonètic: f, n, k, t, r, b, g (Salaberri i Salaberri 2016: 377).

15. Possiblement es pot incloure *zil* 'melic; brot vegetal', però també podria relacionar-se amb *hazi* 'llavor' i/o *hozi* 'brot'.

zarako 'bota per beure', *zahato* 'bota per beure', *zahagi* 'odre', *zalu* 'flexible, elàstic';¹⁶ l'adjectiu *zahar* 'vell', per la seva relació semàntica i fonètica amb *txar* 'dolent'; *zarta* 'verga' (i *zarta* 'bufetada') procedeixen de l'onomatopeia *zart*, usada per expressar cops secs;¹⁷ *zerbel*, *zerrepel* 'tebi' seria un compost de *zer* 'cosa' i *epel* 'tebi'; *zerri* 'porc' per la seva relació semàntica i fonètica amb *txerri*; *zenbera* 'recuit', en ser un compost format amb *esne* 'llet' i *bero* 'calent'; *zimel* 'fruita pansida; sec, prim, magre', en cas de tindre relació amb una variant dialectal *azubil* 'tronxo; residu d'una fruita'; *zimur* 'arruga', a causa d'una possible relació amb *izur* 'arrufament, plegament; rínxol; arruga' (no és possible determinar quina variant seria la més antiga); *zur* 'fusta' (i derivats com *zurgin* 'fuster', *zurrun* 'rígid, inflexible', *zuraska* 'còm, obi', *zurbeltz*, *zubeltz* 'coscolla', *zume* 'vímet', *zubi* 'pont', *zurgai* 'arbre', *zuhaitz* 'arbre', *zugatz* 'pal de paller', *zurtoin* 'tany', *zutoin* 'post', *zuntai* 'puntal', *zumar* 'om', *zuri* 'blanc',¹⁸ etc.), per poder estar relacionats amb el castellà *zurra* 'pallissa' i *zurriaga* 'fuet, xurriac', paraules relacionades a la vegada amb *azorria*, *azurria* 'fuet, xurriac', les quals mostren vocal inicial, etc.¹⁹ Altres casos poden justificar-se per ser metàtesi, com per exemple *zarba* 'brossa, branquillons' en el cas de provenir del sinònim *arbatz(a)*, *arbazta* (*abar* 'branquilló', *arba* 'brossa, branquillons' + sufix col·lectiu *-tza*).

Una vegada buidada la llista de paraules basques amb començament *z-*, només quedarien aparentment dos adjectius com a paraules patrimonials (pel fet de no haver-hi motius de rebuig identificables): *zabal* 'ample' i *ziro* 'bony', una magra quantitat.

Si bé l'absència d'evidència no és evidència d'absència,²⁰ algunes paraules sense sibilant incentiven la recerca d'una pèrdua de *z-* inicial:

ardi 'ovella' (ja que en el cas de provenir d'una protoforma **zardi* podria relacionar-se amb l'aragonès *sarrio* 'ungulat de l'espècie *Rupicapra pyrenaica*' i el català *isard*); *arpan* 'serra gran amb dos mànecs per tallar troncs' (si és préstec del francès *serpe* 'podall, serra corba per tallar branques', o encara del proto-celta **serp?*, forma reconstruïda per Matasovic 2009: 331); *ildo*, *ildu*, *illo* 'solc format per l'arada' (l'occità *selhon* té el mateix significat); *inta*, *inda* 'senda, camí' (el castellà i l'occità *senda* provenen del llatí *semita*);²¹ els adjectius *sendo* 'fort, robust; sencer, sa' i *sendor*, *sendar* 'fort, ferm' mostren sibilant, mentre que el substantiu *indar* 'força, vigor; valor' no,²² *igitai* 'falç'

16. Si no són d'origen expressiu, també *zarramiko*, *zarrapo* 'esgarrapada' i similars.

17. Potser també es pot incloure *zirta* 'espurna; brasa' (si es té en compte l'efecte sonor de *zartari* 'brasa que espurneja').

18. Agraeixo al segon avaluador la detecció d'aquest derivat.

19. O per la freqüència de *z* en compostos, provocant assimilació de sibilant en **sur-*.

20. Aquesta situació recorda la de l'idioma francès, on hi ha paraules patrimonials amb *co-* i *cu-* (*coeur* 'cor', *corne* 'banya', *cuillère* 'cullera', *cuir* 'cuïro', *cuisse* 'cuixa'), mentre que les que comencen per *ca-* no són patrimonials pel fet de provenir de préstecs o neologismes més o menys recents; el cas és que la llengua francesa va patir una antiga palatalització de *ca > cha* (*chaveaux* 'cabells', *chaleur* 'calor', *champ* 'camp', etc.).

21. Potser es pot relacionar també *zidor*, *zior*, *zigor*, *ziñor* 'senda, sender'. Així mateix, cal esmentar l'existència d'una arrel protocèltica **sentu-* 'camí' que ha evolucionat fins a l'irlandès *sét*, el gal·lès *hynt* o el bretó *hent* (Matasovic 2009: 330).

22. La paraula *sendo* seria préstec del llatí *exemptum* o bé de l'occità *sanitós* 'sa'.

s'aproximaria molt al protogermànic **segithaz* (d'on prové per exemple l'anglès *scythe*),²³ etc.

Fins i tot, seria possible que la pèrdua de sibilant inicial no hagués afectat tot el territori o tots els dialectes, quedant encara aquí i allà algunes variants arcaïtzants; podrien ser evidències d'això paraules com:

ziñurri, *zinaurri* 'formiga' (hi ha variants amb *tx-* com *txidurri*, *txiñurri* o *txingurri*,²⁴ amb *x-* com *xinurri* o *xinaurri*, i variants que no presenten cap consonant inicial com *inurri*, *ünñurri*); *zatal* 'fragment o escama que despunta' si té relació amb *atal* 'part, tros'; *zapo*, *sapo* 'gripau' tenen una variant sense sibilant *apo* 'gripau' (i potser també *zarrapo* 'granota');²⁵ *zarrapo* 'escuma' i *arrapo* 'escuma', ja que només canvien en tindre o no una sibilant; de *zauri* 'ferida, nafra, úlcerà' s'hauria format *zaurne*, *zorne* 'pus' (que potser és un compost *zauri* + *esne* 'llet'), cosa que possibilita comparar-ho amb *hiro* 'podridura, pus', en cas d'haver patit metàtesi (**hori*); *zagai* 'arbre' (dialectal) mostra sibilant, mentre que *agai* 'verga' i *haga* 'vara, perxa' no ho fan; *zeldor* 'gra de la pell', que ha d'estar relacionat amb *azaldor* 'inflamació del dit; crosta (dialectal)', té una clara correspondència amb *eltor* 'malaltia de les peülles; gra en la pell del bestiar' i *eltur* 'inflamació del dit'; *zenbor*, *zonbor*, *zunpur* 'tronc; soca' és un aparent compost creat en època relativament recent (no sembla haver patit la simplificació */-nb-> -mb-> -m-/*), i es pot relacionar amb el sinònim *enbor*, *enpor*, *onbor* 'tronc' (potser cal incloure en aquest grup *zendor* 'pira de llenya' i *seldor*, *sendor*, *zendor* 'feix; càrrega, ramell');²⁶ *zigor*, *zihor* 'verga, pal; flagell' conté sibilant, mentre que *egur* 'llenya' no; la paraula *zi*, *zii*, *zia*, *ziri*, *ziya* 'jonc' prové d'una protoforma **sini*, mentre que el sinònim *ihi*, *ia*, *iin*, *ina*, *inhi*, *ei* 'jonc' (i la variant dialectal *ina* 'vímet'), prové d'una protoforma **ini* (endemés, ambdues protoformes són cognats evidents de l'occità *senilh* 'jonc');²⁷ *zezi*, *sesi* 'tancat' mostra sibilant, mentre que el sinònim *hesi* no; *zipa* 'gemec' inclou sibilant, mentre *hepa*, *hipa* no;²⁸ l'adjectiu *zorrotz* 'afilat; agut, punxegut' podria compartir la mateixa arrel que *orratz*, *orrotz* 'agulla' si no fos per la diferència de sibilants, etc.²⁹

23. No es proposa una relació amb el protogermànic, però la similitud fonètica i semàntica deixen oberta la possibilitat a alguna influència indoeuropea indeterminada.

24. Se sol considerar la palatal /tx/ com expressiva; si aquest és el cas, les variants palatalitzades delatarien una possible substitució de sibilant inicial.

25. Seria una tasca necessària comprendre quin tipus de relació deu haver-hi entre el basc *zapo* i el castellà *sapo*, l'albanès *zhabë* 'gripau', l'albanès *zhapi* 'dragó; llargardaix; sargantana', el grec bizantí *sefos*, o el rus *žaba* 'gripau', etc.

26. I variants palatalitzades com *txendor*, *txondor*, *txondar*, *txoldor*...

27. Del primer conjunt deriva *zidoi*, *ziridoi* 'jonquera' (**zini-togi*), mentre que del segon conjunt podria derivar *idoi* 'pantà' (**ini-togi*).

28. Potser d'aquí prové el castellà *hipo*?

29. Tampoc mostren *z-* inicial possibles derivats com *orrazi*, *orratzi* 'pinta', *orri* 'fulla' (en cas d'haver fet referència primer a les agulles dels pins), *orre* 'ginebró', i *orrin* 'verd'; *hosto* (doc. *orsto*) 'fulla' mostraria llavors un sufix diminutiu i seria d'aquesta paraula d'on haurien sorgit *ostaro* 'maig' (amb *aro* 'període, època'), *ostoil* 'maig' (amb *hil* 'mes') i *ostarren* 'garoina, ericó de mar' (amb sufix *-garren*).

Annex III: fusaioles

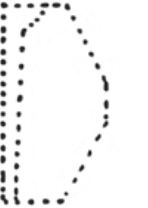
TIPO	subtipo : 1	2	3
A			
B			
C			
D			
			
E			
F			

Figura 16. Esquema I (a Castro 1980: 138): tipologia de les fusaioles ibèriques.